

Izabella Skowronek-Pieczul

Budownictwo wsi Rokitno

Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego 8, 309-349

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

IZABELLA SKOWRONEK-PIECZUL

BUDOWNICTWO WSI ROKITNO

Tradycyjna architektura ludowa reprezentowana jest na terenie Kielecczyny bogato i różnorodnie, aczkolwiek przemiany zachodzące w ostatnich latach na wsi spowodowały i powodują nadal szybki zanik wielu elementów kultury ludowej, a zwłaszcza kultury materialnej.

Prowadzone w ciągu trzech ostatnich lat przez dział etnografii Muzeum Świętokrzyskiego badania nad budownictwem kieleckiej wsi wykazały, iż zachodzi konieczność dokumentowania i ochrony najcenniejszych przykładów ludowej architektury.

Niniejsze opracowanie ma charakter monograficzny i opiera się w głównej mierze na materiałach zebranych przez autorkę w czasie badań terenowych. Autorka nie dokonuje w tej pracy szerszej analizy porównawczej, gdyż przeprowadzenie takiej analizy wymagałoby badań na większym terenie, i to zarówno badań z zakresu budownictwa, jak i badań archiwalnych. Autorka chce przedstawić budownictwo wsi Rokitno, położonej w powiecie włoszczowskim.

W Rokitnie zachowało się stosunkowo wiele obiektów ludowego budownictwa pochodzących z XIX w. (85 obiektów zabytkowych na 300 zagród). Budownictwo wsi Rokitno zachowało wiele cech archaicznych, rzadko już dziś spotykanych. Ponadto stanowi ono przykład budownictwa typowego dla wsi o podobnej przeszłości historycznej położonych w południowo-zachodniej części naszego województwa.

Dotychczas budownictwo Kielecczyny, a szczególnie jej południowo-zachodniego krańca, nie doczekało się poważniejszych opracowań. Wymienić tu można tylko dwie prace R. Reinfussa traktujące o interesującym nas zagadnieniu, a mianowicie: *Badania terenowe w regionie kielecko-sandomierskim* i *Z badań nad sztuką ludową w Radomskim*¹, które wykorzystano tu w celach porównawczych. Materiału przyczynkarskiego dostarczyły wyniki badań atlasowych z zakresu budownictwa, prowadzonych przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze,

¹ R. Reinfuss *Badania terenowe w regionie kielecko-sandomierskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 6, Warszawa 1952; *Z badań nad sztuką ludową w Radomskim*, „Polska Sztuka Ludowa”, Warszawa 1958.

które częściowo zostały opracowane i opublikowane². Ponadto wykorzystano materiały z badań nad budownictwem znajdujące się w archiwum działu etnografii Muzeum Świętokrzyskiego³, a także literaturę etnograficzną dotyczącą budownictwa sąsiednich regionów⁴ oraz opracowania ogólne, omawiające problemy budownictwa wiejskiego w skali ogólnopolskiej⁵.

Południowo-zachodnia część Kielecczyzny, a więc i interesująca nas wieś, należy do regionu rolniczego, który uważany jest za jeden z wcześniej zasiedlonych obszarów województwa⁶. Nie udało się ustalić dokładnej daty powstania wsi. Przypuszczać należy, że w początkach XIII w. była to osada zamieszkała i wchodziła w skład dóbr królewskich. Wynikałoby to z faktu, iż 2 marca 1257 roku aktem w Korczynie Bolesław Wstydlivy uposażył klasztor Św. Damiana panien klarysek w Zawichoście 25 wsiami, wśród których znalazło się Rokitno oraz wsie sąsiednie: Ołudza, Grabiec, Jeziorowice, Otoła⁷.

Podczas najazdu tatarskiego w roku 1260 klasztor w Zawichoście został zniszczony, a zakonnice przeniosły się pierwotnie do Skały, a następnie do Krakowa, do klasztoru klarysek pod wezwaniem św. Andrzeja, gdzie pozostały⁸. Zniszczeniu musiały ulec również wsie nadane klasztorowi, ponieważ w roku 1262 Bolesław Wstydlivy nie tylko potwierdza uprzednią darowiznę, ale zezwala klasztorowi na zakładanie osad na prawie niemieckim⁹.

W roku 1319 Wirchosława, opatka klasztoru Św. Andrzeja, zleca braciom Bogusławowi i Wrotkonowi przeprowadzenie kolonizacji wsi Rokitno, mianując ich sołtysami¹⁰. Podstawą kolonizacji na prawie niemieckim był akt lokacyjny, w którym określano granicę wsi, ilość ziemi, przewidywaną ilość osadników oraz ich prawa i obowiązki. Zasadzca, zostający sołtysiem, był osobą uprzywilejowaną, dostawał zwykle większy nadział ziemi, ponadto miał prawo prowadzenia karczmy, młyna czy folusza. Bogusław i Wrotkon dostali dwa łany ziemi na wybudowanie karczmy pod wsią Rokitno oraz prawo budowy młyna. Do nich i do ich rodzin, gdyż urząd sołtysa był dziedziczny, miały należeć „dziania na sosnach”, znajdujących się w gąszczach i miejscach błotnistych w Świerkowym Ługu (zob. ryc. 1). Sprawy sporne między osadnikami miał rozstrzygać sędzia, czyli prokurator klasztorny, przyjeżdżający do wsi trzy razy w roku¹¹.

² M. Trawińska *Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX w.*, Wrocław 1968; T. Skarżyński *Stodoła w polskim budownictwie ludowym XIX i XX w.* „Lud” t. 47, Warszawa 1962.

³ Wykorzystano około 50 notat inwentaryzacyjnych z powiatu włoszczowskiego oraz powiatu jędrzejowskiego.

⁴ J. Czajkowski *Z badań nad budownictwem wiejskim w powiecie olkuskim*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” t. 2, Kraków 1967, s. 75.

⁵ J. Burszta *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej*, Poznań 1956; I. Tłoczek *Chałupy polskie*, Warszawa 1958.

⁶ T. Szczepanik *Województwo kieleckie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa 1968.

⁷ A. Pawiński *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. III, s. 51.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. s. 72, 189.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

Działalność osadniczą na tych terenach kontynuuje Kazimierz Wielki, który w roku 1364 nadaje klasztorowi prawo lokowania miast na prawie niemieckim. Jedno z tych miast miało powstać w pobliżu wsi Rokitno, w miejscu gdzie stała karczma. Miało się ono zwać Klasztor i tam miały przenieść swą siedzibę zakonnice. Nie doszło jednak do założenia miasta, a w pobliżu karczmy powstała niewielka osada, nazwana Kaszczorem¹². Być może nazwa osady pochodzi od zniekształcenia nazwy Klasztor.

W okresie powyżej opisanym Rokitno wchodziło w skład rozległej prowincji krakowskiej, która od XV w. uzyskała miano województwa. W XV w. wieś posiadała już folwark, który składał się z 20 łąnów kmiecych. Włościanie opłacali klasztorowi daninę w postaci zboża, kogutów i jaj. Oprócz tego każde gospodarstwo kmiece obciążone było dziesięciną oddawaną również klasztorowi¹³.

W posiadaniu konwentu Rokitno i Kaszczor pozostały do roku 1789, kiedy to, podobnie jak i inne dobra duchowieństwa, zostały skonfiskowane na rzecz rządu. Administracyjnie teren ten do momentu rozbiorów pozostawał w obrębie województwa krakowskiego. W latach 1772—1795 wieś Rokitno wraz z całym powiatem lelowskim znalazła się pod panowaniem Prus, a następnie weszła w skład Księstwa Warszawskiego. Od roku 1816 teren ten znajdował się w obrębie Królestwa Polskiego. W latach 1816—1841 wieś należała do powiatu olkuskiego w guberni kieleckiej, następnie do guberni radomskiej i od roku 1864 znalazła się na powrót w guberni kieleckiej¹⁴.

W okresie od 1800 do 1847 roku wieś i folwark Rokitno wydzierżawiane były kilku kolejnym dzierżawcom¹⁵.

Na początku XIX w. wieś pod względem układu gruntów należała do typu wsi niwowych o regularnym podziale gruntów. Cały obszar wsi podzielony był na kilka niw, a grunty folwarczne znajdowały się w przemieszaniu z włościańskimi. Jak już wspomniano, folwark w Rokitnie istniał już w XV w. Przypuszczać można, że podobnie jak inne folwarki powstał poprzez zawłaszczenie gruntów sołtysich i kmiecych.

Na przełomie XVIII i XIX w. folwark rokitnicki posiadał łącznie 445 mórg nowopolskich i 8 prętów powierzchni (ok. 250 ha). Do włościan należało w tym czasie:

— gruntów ornych	1278 m. 231 pr. (ok. 1330 ha)
— łąk	396 m. 48 pr. (ok. 211 ha)
— nieużytków	179 m. (ok. 94 ha) ¹⁶

Pod względem stanu posiadania włościanie dzielili się na kilka kategorii. We wsi były 92 osady rolne, posiadające gospodarstwa w granicach od 6 do 22 m. Przeważającą większość tworzyły gospodarstwa posiadające 6—12 m. (od 3 do

¹² Ibid.

¹³ J. Długosz *Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, t. III, Kraków 1864.

¹⁴ T. Koba-Ryszewska *Przeszłość administracyjna ziemi województwa kieleckiego [w:] Z dziejów ziemi kieleckiej (1918—1944)*, Warszawa 1970.

¹⁵ Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, *Akta dzierżaw wieczystych ekonomii Rokitno*, Wojewódzkie Archiwum Państwowe (dalej WAP) Oddział w Radomiu, sygn. 564.

¹⁶ *Lustracje radomskie. Operat urządzenia majoratu Rokitno na gruncie Rokitno w roku 1848 dokonanego w powiecie olkuskim guberni radomskiej*, WAP Radom, sygn. 1889.

7 ha). Ponadto znajdowało się we wsi 31 osad zagrodniczych, liczących od 1 do 3 m. ziemi (od 0,56 do 1,7 ha).

Wieś Kaszczor, należąca do folwarku w Rokitnie, liczyła 15 osad, z których osiem stanowiło osady rolne, a pięć osady zagrodnicze. W obu wsiach były jeszcze tzw. osady specjalne¹⁷; w Rokitnie były to: osada karczemna i dwie osady kowalskie (dworska i gromadzka), w Kaszczorze jedna osada karczemna i jedna osada młynarska¹⁸.

Wieś miała kształt ulicówki, domy stały po obu stronach drogi wiodącej ze Szczekocin do Ołudy, w kierunku z północy na południe. Domy mieszkalne usytuowane były szczytem do drogi, a ścianą licową na południe. Podobnie usytuowane były budynki w Kaszczorze, gdzie droga biegła w kierunku ze wschodu na zachód, a domy zwrócone były do niej ścianą dłuższą (zob. ryc. 5).

Na terenie wsi przeważały zagrody dwubudynkowe, w których pod wspólnym dachem znajdowała się część mieszkalna i inwentarska, a stodoła stanowiła odrębny budynek¹⁹. Taki skład zagrody związany był z rolniczym charakterem osady, w której hodowla odgrywała wówczas niewielką rolę²⁰.

W roku 1846 wieś i folwark Rokitno oraz wieś Kaszczor oddane zostały na donację stałą generałowi wojsk rosyjskich, Antoniemu Lisieckiemu. Przejęcie wsi przez nowego właściciela poprzedziła komasacja gruntów, a także ważne zmiany w zakresie zabudowy, kształtu wsi oraz w samym budownictwie (o tych ostatnich będzie mowa w dalszej części opracowania).

W wyniku komasacji każdy z włościan otrzymał ziemię w jednym dziale, nie zmienił jednak swego stanu posiadania. Grunty orne podzielono na 38 osad całorocznych wynoszących od 12 do 22 m. (od 6,7 do 12 ha); 51 osad półrolnych o powierzchni 6—12 m. (od 3,4 do 6,7 ha) oraz 36 osad zagrodniczych, posiadających od 1 do 3 m. ziemi (0,56 do 1,7 ha)²¹.

Z faktem nadania ziemi w jednym dziale wiązały się zmiany, jakie zaszły w zabudowie wsi. Każdy z włościan obowiązany był przenieść (w ciągu 6 lat) swe zabudowania lub wystawić nowe na osadach otrzymanych po komasacji²². Tym samym zwarta dotychczas wieś, w której zabudowania mieściły się na niewielkiej przestrzeni, zmieniona została w wieś o zabudowie rozproszonej, składającą się z kilku kolonii (por. ryc. 1 i 2). W dawnym miejscu zasiedlenia, nazwanym Starą Wsią, pozostało 29 gospodarstw, natomiast 90 gospodarstw

¹⁷ Terminy takie jak: osady rolne, osady specjalne etc., używane były w ówczesnym czasie w terminologii urzędowej.

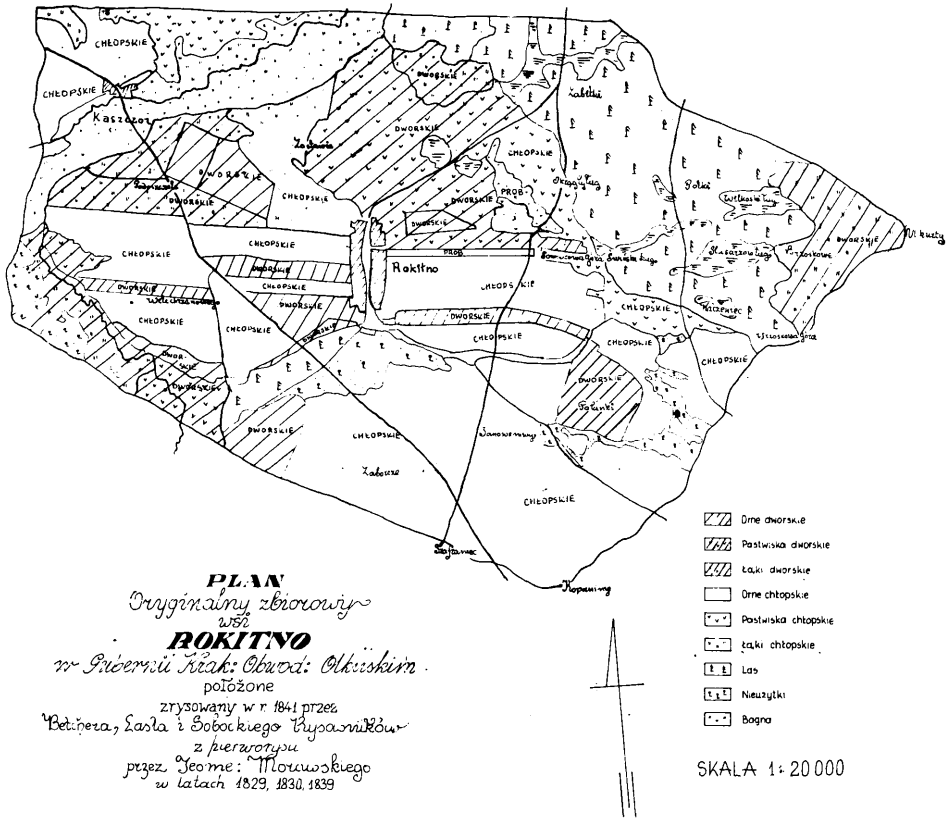
¹⁸ *Lustracje radomskie. Protokół deklaracji włościan wsi Rokitno w dobrach darowanych Rokitno w powiecie olkuskim guberni radomskiej położonej względem przyjęcia kolonialnego urzędu i oczynszowania*, s. 2, [w:] *Operat urzędu...* *Protokół urzędu wsi Kaszczor do majoratu Rokitno należącej*, s. 1, [w:] *Operat urzędu...*

¹⁹ *Protokół rewizji zabudowań kościelnych i plebańskich w roku 1818 dokonanej*, Archiwum Kościoła Parafialnego w Rokitnie.

²⁰ Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, *Akta dzierzaw...* W roku 1835 stan pogłówna w przeliczeniu na jedno gospodarstwo wynosił: konie — 1,6; krowy — 1,9; trzoda chlewna — 1,2; owce — 0,4.

²¹ *Lustracje radomskie. Protokół separacji i urzędu majoratu Rokitno* [w:] *Operat urzędu...*

²² *Lustracje radomskie. Protokół deklaracji włościan...*

Ryc. 1. Plan oryginalny zbiorowy wsi Rokitno w gubernii krakowskiej, obwodzie olkuskim położonej

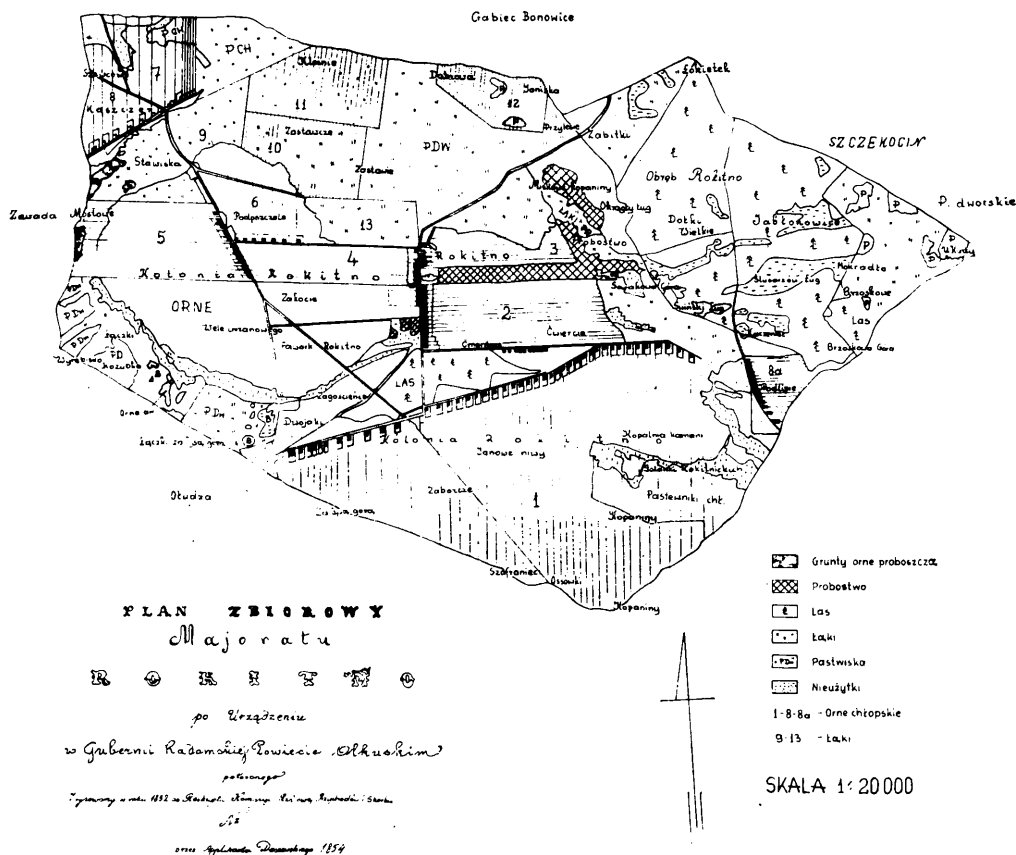
znalazło się w nowo powstałych koloniach — Zachojniu, Podlipiu i Podkaszczorze. W koloniach tych zabudowania zostały usytuowane po jednej stronie drogi, a domy mieszkalne zwracano ścianą licową na południe.

W Starej Wsi, gdzie dotychczas zagrody włościńskie znajdowały się po obu stronach drogi, po roku 1848 zaczęto je budować niemal wyłącznie po wschodniej stronie drogi. Natomiast po stronie zachodniej znalazły się zabudowania folwarczne — dwór, budynki gospodarcze, cztery czworaki dla służby dworskiej, kuźnia dworska i gromadzka, karczma, szkoła oraz szpital²³.

Zmiany te objęły również Kaszczor, wieś należąca do folwarku rokitnickiego, która składała się z 15 osad. Osiem osad dostało nadziały w granicach 8—20 m. (od 4,5 do 11 ha), a 5 osad od 1 do 3 m. Zmieniony został również kształt wsi z ulicówki na rzędówkę. Chałupy usytuowano licem na południe.

W wyniku nowego urządzenia wsi włościanie Rokitna stracili na rzecz plebanii 84 m. gruntu (47 ha), co było niezgodne z przepisami obowiązującymi

²³ Ibid.

Ryc. 2. Plan zbiorowy majoratu Rokitno po urządzeniu w guberni radomskiej, powiecie olkuskim położonego

w dobrach donacyjnych²⁴. Dlatego też dokonany podział nie został zatwierdzony przez Komisję Rządową Przychodów i Skarbu. Sprawa ciągnęła się przez kilka lat i zakończyła pozytywnie dla włościan. W roku 1863 rozparcelowano część dóbr plebańskich i oddano ziemię włościanom²⁵. Były to niewielkie nadziały ziemi, w granicach 2—4 m. (od 1,2 do 2,4 ha). Włościanie, którzy otrzymali działki w wyniku tej parcelacji, pobudowali swoje zagrody w nowo powstałych koloniach — Podlesiu i Szafrance (zob. ryc. 3). W Podlesiu obowiązywała zabudowa po jednej stronie drogi, domy stawiano tam — ze względu na bardzo wąskie siedliska (o szerokości do 10 m), szczytem do drogi, a licem na wschód lub zachód. Natomiast w Szafrance, z uwagi na niewielki areał ziemi przeznaczony pod zabudowę, zagrody sytuowano po obu stronach drogi, a chałupy zwrócone były licem na południe.

²⁴ *Lustracje radomskie. Zeszyt dodatkowy uzupełniający urządzenia kolonialnego majoratu Rokitno w powiecie olkuskim guberni radomskiej, WAP Radom, sygn. 1890, s. 46.*

²⁵ *Ibid.*

Dalsze zmiany w zabudowie wsi zaszły w roku 1864, kiedy to z inicjatywy ówczesnego wójta przeznaczono na osady rolne dotychczasowe nieużytki, znajdujące się między Starą Wsią a Zachojniem i rozdzielono je między bezrolnych²⁶. Powstała w ten sposób następna kolonia, a mianowicie Kopaliny (zob. ryc. 3), w której zagrody wybudowano po jednej stronie drogi, sytuując domy mieszkalne frontem na południe.

Do roku 1908 wieś i folwark Rokitno oraz wieś Kaszczor stanowiły własność donacyjną spadkobierców generała A. Lisieckiego. W roku 1908 Sergiusz Lisiecki zrzekł się praw dzierżawnych folwarku na rzecz czterech właścian wsi Rokitno, którzy podzielili grunty folwarczne na kilka części i poddzierżawili je innym gospodarzom²⁷. Sytuacja taka trwała do roku 1921, w którym została przeprowadzona parcelacja folwarku.

Pierwotny projekt parcelacyjny przewidywał podział ziemi między bezrolnych i małorolnych, których było wówczas we wsi ok. 70 rodzin²⁸. Jednakże decyzją Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kielcach (po odzyskaniu niepodległości Rokitno weszło w skład powiatu włoszczowskiego w woj. kieleckim) ziemię rozdano w części między dotychczasowych dzierżawców i poddzierżawców majątku, a w części przydzielono ją ochotnikom, którzy brali udział w I wojnie światowej²⁹.

Kolonie samodzielne o powierzchni 5—6 ha otrzymało 26 gospodarzy, kolonie rzemieślnicze o powierzchni 3 ha — 6 gospodarzy, a kolonie dodatkowe o pow. 0,50 do 2 ha przyznano 26 gospodarzom. Ponadto przydzielono dla gospodarstw karłowatych dodatek w postaci 1 ha łąki³⁰.

W wyniku przeprowadzonej parcelacji część kolonii dostała się w ręce właścian nie posiadających dotychczas własnych gospodarstw. Oni też pobudowali swoje zagrody w miejscu dawnych budowli folwarcznych, a więc po zachodniej stronie drogi w Starej Wsi. Natomiast ochotnicy, którzy otrzymali ziemię, postawili swe zabudowania w południowo-zachodniej części wsi, na północ od drogi wiodącej do Oludzy, i w ten sposób do już istniejących kolonii doszła jeszcze jedna, zwana Kresy (zob. ryc. 3). Zagrody stoją w niej po jednej stronie drogi, a domy mieszkalne sytuowane są ścianą frontową na południe.

²⁶ Informacja oparta na wynikach badań przeprowadzonych na terenie wsi. W miejscowej tradycji zachowała się jeszcze krótka piosenka o powstaniu tej kolonii:

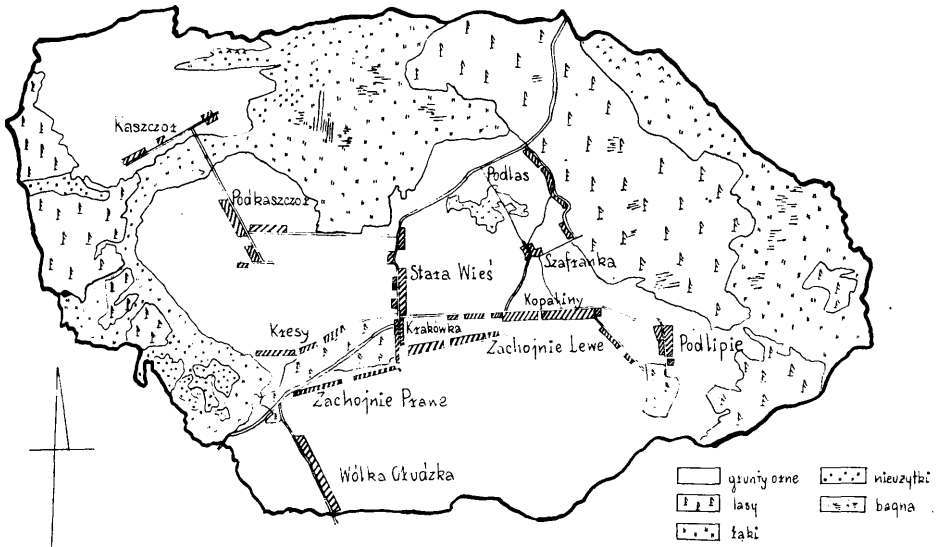
Z wójtowej przyczyny
Nasze Kopaliny.
Jak nie będzie żyta,
To będą jeżyny.

²⁷ Okręgowy Urząd Ziemski, *Opis szczegółowy parcelacyjny majątku*, s. 5, [w:] *Sprawa parcelacji majątku państwowego Rokitno w gminie Rokitno powiecie włoszczowskim*, WAP Kielce, sygn. 1393.

²⁸ Ibid. s. 4.

²⁹ Okręgowy Urząd Ziemski, *Wyciąg z protokołu 8-go posiedzenia Komisji Ziemskiej we Włoszczowie, odbytego w dniu 15 stycznia 1921 r. w biurze Powiatowego Urzędu Ziemskiego we Włoszczowie*, s. 2/3, [w:] *Sprawa parcelacji...*

³⁰ Ibid. s. 4.

Ryc. 3. Współczesny plan wsi Rokitno, ukształtowany ostatecznie po 1921 roku

Wspomnieć tu jeszcze należy o części Starej Wsi, której oficjalnie się nie wyróżnia, a która przez mieszkańców Rokitna nazywana jest Krakówką. Zajmuje ona przestrzeń między skrzyżowaniem dróg do Oludzy i Kopaliny a Zachojniem. Kolonia ta powstawała w latach 1910—1940. Budowali tu swoje domy najubożsi mieszkańcy wsi, nie posiadający własnych gospodarstw, a utrzymujący się z pracy w majątku i u bogatych gospodarzy. Od nich właśnie uzyskiwali działki pod budowę, za co płacili odrobkiem. Działo się tak do roku 1945, kiedy to władze Polski Ludowej nadały im prawo własności tychże działek. Krakówka składa się niemal wyłącznie z domów mieszkalnych i mieszkalno-inwentarskich, które usytuowane są po obu stronach drogi, licem na wschód lub zachód.

W ten sposób zakończony został proces kształtowania się wsi, która dzisiaj składa się z 9 kolonii i liczy 362 gospodarstwa o dość zróżnicowanym stanie majątkowym. Obecnie na terenie wsi znajduje się:

— 140	gospodarstw	o powierzchni	od 1 do 3	ha
— 87	„	„	„ 3 „ 6	„
— 78	„	„	„ 6 „ 9	„
— 56	„	„	„ 9 „ 12	„
— 8	„	„	„ 12 „ 15	„
— 5	„	„	„ 15 „ 20	„

Rozmieszczenie w obrębie wsi poszczególnych gospodarstw przedstawia się następująco: gospodarstwa zamożne, od 9 do 12 ha, występują głównie w Starej Wsi, Zachojniu i Kaszczorze; gospodarstwa średniozamożne, od 4 do 9 ha, w Podkaszczorze, Kopalinach i Kresach, a gospodarstwa małorolne, o powierzchni 1—4 ha, w Podlesiu, Szafarance i Podlipiu. Podział ten uwidoczni się z kolei w budownictwie, a więc w kształcie zagród, ilości budynków w zagrodzie, wiel-

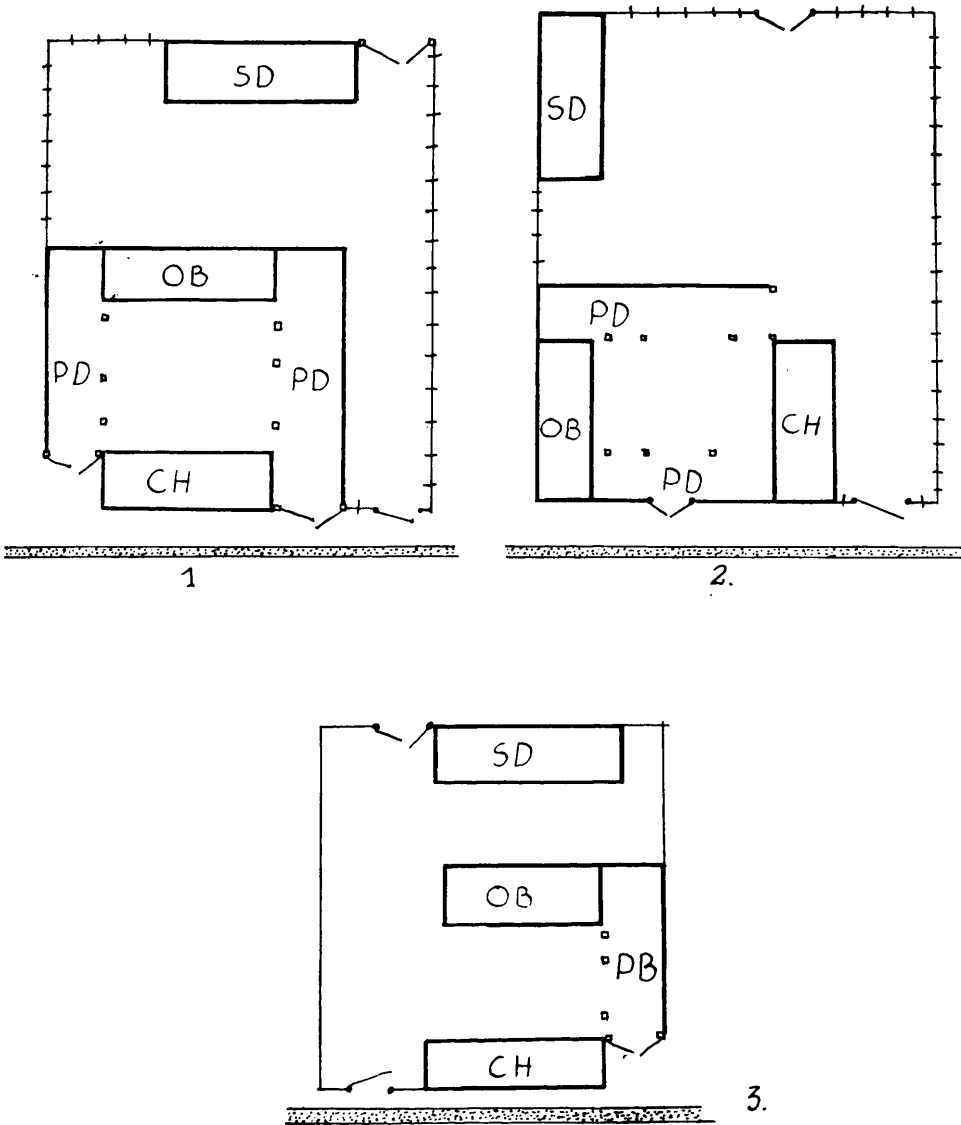
kości poszczególnych budowli, rozplanowaniu wnętrza, co będzie wykazane w dalszej części niniejszego opracowania.

Ogół budynków stanowiących całość gospodarczą składa się na zagrodę. Ilość i rodzaj tych budynków zależy od programu prowadzonej gospodarki i jej wielkości, a ich wzajemne usytuowanie w obrębie zagrody podyktowane jest głównie rozmiarami działki budowlanej. W Rokitnie, gdzie prowadzi się gospodarkę rolniczo-hodowlaną, podstawowymi budynkami w zagrodzie są: dom mieszkalny, obora ze stajnią oraz stodoła. W gospodarstwach zamożniejszych występują również tzw. podokoły, tj. budynki przeznaczone do przechowywania sprzętu rolniczego i gospodarskiego. Większość zagród posiada także wolno stojące piwnice.

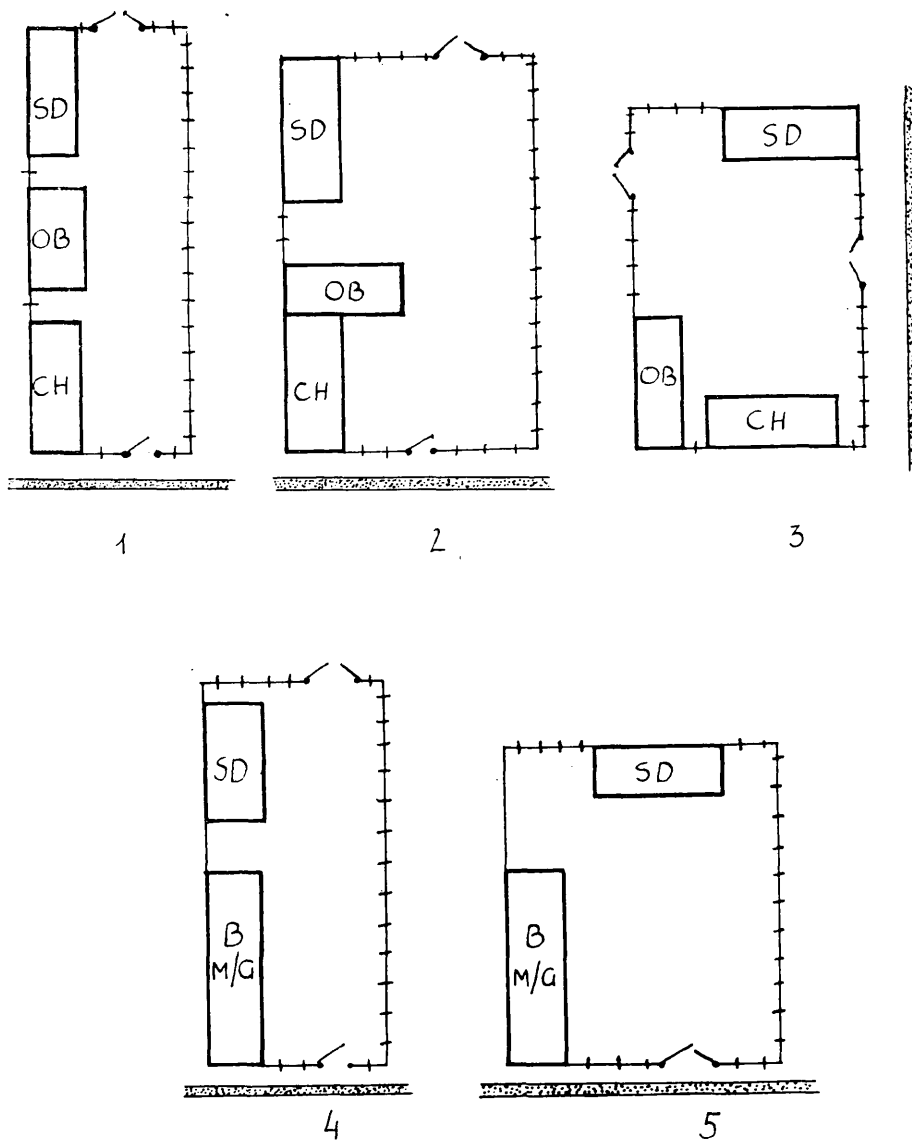
Współcześnie na terenie wsi powszechne są zagrody wielobudynkowe. Pod względem kształtu zabudowy możemy podzielić je na cztery grupy. Pierwszą stanowią zagrody w postaci zwartego czworoboku zwanego okółem, ze stodołą wysuniętą poza jego obręb (zob. ryc. 4). Okół składa się z domu mieszkalnego, równolegle doń stojącego budynku inwentarskiego i dwu podokoli usytuowanych po bokach. Budynki te znajdują się przy jednej z bocznych granic siedliska, a stodoła w odległości 8—20 m odokołu (zob. ryc. 5, rys. 1, 2). Ten typ zagrody nierozzerwalnie związany jest z gospodarstwem zamożnym. Z przeprowadzonych badań wynika, że okoły zaczęto budować po roku 1848 i że budowali je jedynie właściciele kolonii całorolnych, posiadający całą *hubę*, a więc 18—22 m. ziemi (ponad 10 ha). Potwierdzeniem tego faktu jest obecny zasięg występowania

Ryc. 4. Rokitno — Stara Wieś, nr 67. Zagroda typu okołu, budowana w roku 1871

Ryc. 5. Usytuowanie budynków w zagrodzie posiadającej podokół
 1, 2 — zagroda w kształcie zwanego czworoboku, 3 — zagroda w kształcie podkowy, CH — chałupa, PD — podokół, OB — obora, stajnia, SD — stodoła

Ryc. 6. Usytuowanie budynków w zagrodzie wielobudynkowej i dwubudynkowej
 CH — chalupa, OB — obora, stajnia, B M/G — budynek mieszkalno-gospodarczy, SD — stodoła

okołów, które znajdujemy w Starej Wsi, Zachojniu i Kaszczorze, a tam właśnie zostały zlokalizowane kolonie całorolne³¹. Także w sąsiednich wsiach — Ołudzy, Grabcu, Jeziorowicach — okolicy występują wyłącznie wśród gospodarstw zamkniętych.

Do drugiej grupy zaliczymy zagrody, dla których formą wyjściową był okół, ale od okołu różnią się one tym, iż posiadają tylko jeden podokół, usytuowany pomiędzy budynkiem mieszkalnym a inwentarskim, prostopadle do nich. Stodoła znajduje się w głębi działki, w odległości 5—10 m od budynku inwentarskiego (zob. ryc. 5, rys. 3). Zagrody te budowali chłopci średniozamożni, posiadający gospodarstwa 5—10 hektarowe, w których nie zachodziła potrzeba budowy drugiego podokola ze względu na dużo mniejszy zasób posiadanych narzędzi rolniczych i gospodarskich. Zagrody te, przypominające kształtem podkową, spotyka się przede wszystkim w Kopalinach i Podkaszczorze, a w mniejszym stopniu w Starej Wsi i Kaszczorze³².

Wśród zagród wielobudynkowych w Rokitnie znajdujemy jeszcze dwa typy, które występują w gospodarstwach mniej zamożnych (od 2 do 5 ha), w Podlipiu, Szafrance i Podlesiu. W jednym z nich wszystkie budynki, a więc mieszkalny, inwentarski i stodoła, stoją w jednej linii i w niewielkich odległościach od siebie (zob. ryc. 6, rys. 1). Taka zabudowa charakterystyczna jest dla zagród sytuowanych na wąskich działkach budowlanych. Drugi typ to zagroda, w której budynek inwentarski przylega do mieszkalnego pod kątem prostym (przypomina to literę L), a stodoła usytuowana jest albo naprzeciw chałupy, równoległe do niej (zob. rys. 6, rys. 3), albo stoi na jednej linii z chałupą, w odległości ok. 6 m od budynku inwentarskiego (zob. ryc. 6, rys. 2).

Rzadko spotyka się w Rokitnie zagrodę dwubudynkową, która składa się z budynku mieszkalno-inwentarskiego i stodoły. Z przeprowadzonych badań wynika, że ten typ zagrody był dużo powszechniejszy w I połowie XIX w., i to zarówno u zamożniejszych gospodarzy, jak i u biedniejszych. W archiwaliach z 1818 i 1846 r. znajdujemy wzmianki o zagrodach włościańskich, w których stodołach stoi osobno, a obora mieści się pod jednym dachem z izbą i komorą³³. Obecnie z zagrodą dwubudynkową spotykamy się głównie w gospodarstwach o powierzchni 2—3 ha. Najczęściej oba budynki usytuowane są w jednej linii (zob. ryc. 6, rys. 4) albo też stodoła stoi prostopadle do budynku mieszkalno-gospodarczego (ryc. 6, rys. 5). Ten rodzaj zagrody zanotowano w Szafrance i Podlipiu, a sporadycznie w Kopalinach i Podkaszczorze. Do niedawna zagrody dwubudynkowe występowały też w Podlesiu.

Występuje też we wsi zagroda jednobudynkowa, ale ta spotykana jest sporadycznie (zanotowano tylko cztery przykłady). Mieści ona pod wspólnym dachem część mieszkalną, inwentarską oraz stodołę (zob. ryc. 8). Prowadzone na terenie wsi badania wykazały, że ten tak rzadko dziś spotykany typ zagrody występował licznie jeszcze w latach 1910—1925, i to przeważnie w Podlesiu, gdzie po roku 1863 osiedliła się uboższa część ludności wsi.

³¹ *Lustracje radomskie. Protokół separacji...*

³² Obecnie w Zachojniu, Starej Wsi i Kaszczorze wielu z gospodarzy zlikwidowało w ostatnich latach jeden podokół i tym samym uległ zmianie kształt zagrody z czworoboku na zabudowę w kształcie podkowy.

³³ *Protokół rewizji zabudowań...*

Przechodząc do omawiania rozplanowania wnętrza tradycyjnego domu chłopskiego, należy na wstępie zaznaczyć, że są to domy jednotraktowe z wejściem w ścianie dłuższej (szerokofrontowe) i sienią usytuowaną centralnie. W zależności od tego, czy sień przedziela dwa pomieszczenia mieszkalne, czy też część mieszkalną od inwentarskiej, podzielimy domy na dwie grupy.

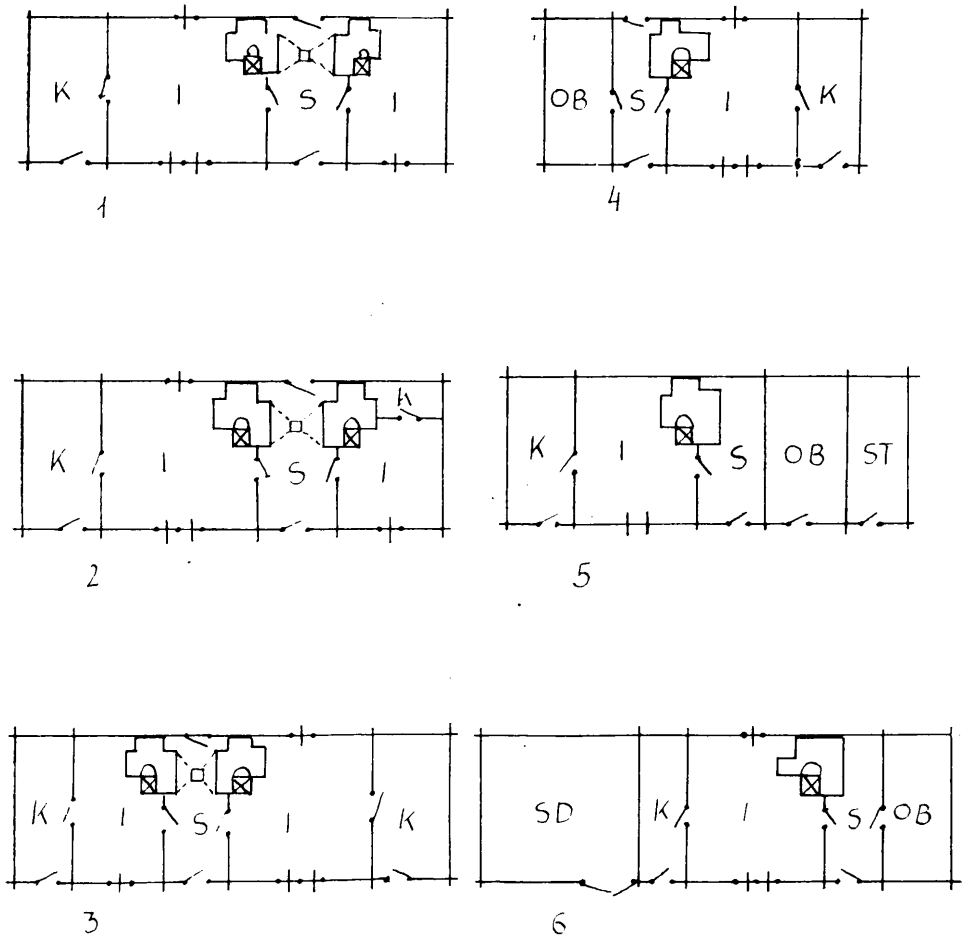
Najliczniej reprezentowany jest we wsi dom dwuizbowy, występujący w trzech odmianach, dla których formą wyjściową jest chałupa o programie: komora — izba duża — sień — izba mała. Sień posiada dwa wejścia usytuowane naprzeciw siebie, z których jedno prowadzi na podwórze, a drugie na drogę. Do obu izb wiodą drzwi z sieni. Komora ma połączenie z dużą izbą, a ponadto posiada drugie drzwi, wychodzące na zewnątrz i znajdujące się w ścianie licowej budynku. Duża izba posiada trzy okna, z których dwa umieszczone są obok siebie — tzw. podwójne okno — i te usytuowane są w ścianie frontowej, a trzecie znajduje się naprzeciw nich, w tylnej ścianie domu. Natomiast w izbie mniejszej jest zazwyczaj jedno okno i znajduje się ono również w ścianie licowej. Nieliczne chałupy posiadają w małej izbie dwa okna i wówczas drugie umieszczone jest albo w ścianie tylnej, albo w ścianie szczytowej (rzadziej). Sporadycznie spotyka się w małej izbie okno podwójne (zob. ryc. 7, rys. 1).

Odmianą tego budynku jest chałupa posiadająca małą komórkę, wygrodzoną z szerokości małej izby. Komórkę wykonywano albo podczas budowy domu, albo, co zdarzało się częściej, w momencie podziału rodziny i prowadzonego dotychczas wspólnie gospodarstwa domowego. Wejście do komórki prowadzi z małej izby. Rozkład okien w obu izbach jest taki sam, jak w domu omówionym powyżej (zob. ryc. 7, rys. 2).

Do tej grupy zaliczamy również domy o programie: komora — izba duża — sień — izba mała — komora (ryc. 7, rys. 3). Różnią się one od poprzedniego tym, że posiadają drugą komorę. Rozmieszczenie drzwi i okien przedstawia się analogicznie do chałupy opisanej poprzednio. Komora przylegająca do małej izby posiada dwoje drzwi — do izby i na zewnątrz. Te ostatnie umieszczone są w ścianie licowej budynku.

Mniej liczne są dziś na terenie wsi budynki mieszkalno-gospodarcze, wśród których możemy wyodrębnić trzy rodzaje domów. Formą wyjściową dla dwu pozostałych jest budynek o programie: komora — izba — sień — obora. Sień, podobnie jak w domach typu pierwszego, posiada dwa wejścia, choć wyjątkowo zdarza się, że do sieni prowadzą tylko jedne drzwi. Ma to miejsce w domach stawianych na wąskich siedliskach, na których dom usytuowany jest przy granicy działki i drugie drzwi nie są potrzebne. Z sieni prowadzą drzwi do izby i obory. Komora posiada dwoje drzwi — do izby i na zewnątrz. W izbie znajdują się trzy okna usytuowane tak samo jak poprzednio w izbie dużej (ryc. 7, rys. 4). Następnym w tej grupie jest dom o następującym układzie pomieszczeń: komora — izba — sień — obora — stajnia. Do sieni prowadzi jedno wejście, znajdujące się w ścianie licowej. Z sieni wchodzi się do izby, natomiast obydwa pomieszczenia dla inwentarza posiadają osobne wejścia, usytuowane także w ścianie licowej. Izba posiada tylko dwa okna, które umieszczone są obok siebie i wychodzą na południe (ryc. 7, rys. 5).

I wreszcie ostatni w tej grupie dom to budynek mieszczący pod wspólnym dachem stodołę, komorę, izbę, sień i oborę. Sień posiada jedno wejście, z kolei z sieni prowadzą drzwi zarówno do izby, jak i do obory. Do stodoły prowadzą wrota, znajdujące się w elewacji frontowej. Izba posiada trzy okna, z których

Ryc. 7. Schematy rozplanowania wnętrza XIX-wiecznych domów mieszkalnych
 1, 2, 3 — domy dwuizbowe, 4, 5, 6 — domy jednoizbowe, mieszkalno-gospodarcze; S — sień,
 I — izba, K — komora, OB — obora, ST — stajnia, SD — stodoła

dwa usytuowane są w ścianie licowej, a trzecie w tylnej ścianie budynku (ryc. 7, rys. 6).

Domy dwuizbowe, podobnie jak okoły, związane są z nowym urządzeniem wsi, które zastosowano po roku 1848, a więc po przekazaniu Rokitna na własność donacyjną. Domy te budowali początkowo gospodarze zamożni w Starej Wsi i Zachojniu. W Kopalinach, Podkaszczorze i Kaszczorze w latach 1850—1870 w większości występowały jeszcze budynki mieszkalno-gospodarcze. Dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w. zaczęto w koloniach tych budować domy dwuizbowe, korzystając z bezpłatnego materiału i pomocy majstrów budowlanych, co był zobowiązany zapewnić im właściciel majoratu³⁴. Wśród budynków mieszkalno-gospodarczych, które reprezentowane są obecnie przez 18 obiektów, siedem z nich pochodzi z I połowy XIX w. Natomiast spośród domów dwuizbowych, znacznie liczniejszych (30), żaden nie został wzniesiony przed rokiem 1860. W koloniach, gdzie nadziały ziemi były mniejsze (Szafranka, Podlas, Podlipie), budowano w II połowie minionego stulecia domy jednoizbowe, mieszczące pod wspólnym dachem również oborę, a niekiedy i stodołę. Dopiero w ostatnich trzydziestu latach mieszkańcy tych kolonii uzyskali możliwość postawienia nowych domów. Są to budynki mieszkalne zakładane na planach zmodyfikowanych i dostosowanych do potrzeb indywidualnych, jakie znajdujemy również w pozostałej części wsi. W budownictwie nowszym, pochodzącym z lat 1920—1950, spotyka się domy dwutraktowe z sienią centralną, z osobną kuchnią i dwoma lub trzema pokojami (zob. ryc. 9). Natomiast domy powojenne, budowane z materiałów niedrewnianych, zakładane są na planach opracowywanych dla potrzeb budownictwa wiejskiego przez odpowiednie zespoły projektowe i nie nawiązują do planów tradycyjnych.

Przystępując do dalszej charakterystyki budynku mieszkalnego należy umiejscowić go w terenie. Jak wspomniano w poprzedniej części opracowania, większość kolonii posiada zabudowę jednostronną, wyjątek stanowi Stara Wieś i Szafranka, gdzie domy stoją po obu stronach drogi. Niemal we wszystkich koloniach dom mieszkalny sytuowany jest licem na południe, zwrócony do drogi szczytem lub ścianą dłuższą, co zależy od kierunku, w jakim biegnie droga. W Szafrance, Podlipiu i Podkaszczorze, gdzie drogi biegają południkowo, chałupy zwrócone są do drogi krótszym bokiem. W Kopalinach, Zachojniu i Kaszczorze domy stoją dłuższą ścianą do drogi biegnącej równoleżnikowo. Natomiast w Starej Wsi i Podlesiu domy mieszkalne sytuowane są licem na wschód lub zachód. W Podlesiu podyktowane to jest rozmiarami działek budowlanych, które są wąskie i nie pozwalają na budowę domów frontem na południe. W Starej Wsi pierwotnie domy stały licem na południe, co uległo zmianie po roku 1848, przy czym nie zdecydowały o tym czynniki administracyjne, ale sami właściciele.

Teren wsi jest na ogół równy i pierwotnie stawiano chałupy bezpośrednio na ziemi, bez stosowania fundamentu. Niekiedy, gdy teren wymagał wyrównania, pod węgły podkładano duże kamienie (głazy), a przestrzeń między ziemią

³⁴ *Lustracje radomskie. Protokół separacji...*

Ryc. 8. Rokitno — Podlas nr 13. Zagroda jednobudynkowa stawiana pod koniec XIX w.

a przyciesią wypełniano białym kamieniem (wapień) wiązonym gliną. Dopiero w domach budowanych w II połowie XIX w. zastosowano wyższe podmurówki (o wysokości 40—70 cm), wykonywane również z kamienia, ale na zaprawie wapiennej. Było to wynikiem zarządzenia administracyjnego, jakie obowiązywało w dobrach majorackich³⁵.

Jeszcze do niedawna powszechnym i najłatwiejszym do zdobycia materiałem budowlanym było drewno. Wynikało to zarówno z bliskości lasów, jak i z faktu, że część obszaru leśnego od dawna była w posiadaniu chłopów³⁶. Drzewostan miejscowych lasów stanowią w głównej mierze sosna i świerk. Sosna uważana jest za budulec lepszy i trwalszy aniżeli świerk, dlatego ten ostatni spotykany jest bardzo rzadko, i to tylko przy mniej istotnych elementach budynku. Na przestrzeni XIX w. budynki mieszkalne i gospodarcze wznoszono wyłącznie z drewna. Ściany wykonywano z długich bali o średnicy 30—50 cm, pierwotnie rozszczepianych klinami, a potem rżniętych na połówki, które układano w zrąb, zwracając częścią wypukłą na zewnątrz. Do lat 1920—1925 powszechnie stosowano węglowanie na obłap o nieregularnie wystających poza zrąb ostatkach (zob. ryc. 10). Ostanki zostawiano również przy ścianach działowych. Szpary między belkami uszczelniano mchem lub lnianymi pakułami

³⁵ *Lustracje radomskie. Operat urządzenia...*, s. 31.

³⁶ *Lustracje radomskie. Protokół deklaracji włościan...*

Ryc. 9. Rokitno — Podkaszczor. Dom dwutraktowy budowany ok. 1930 roku

i zalepiano gliną. W budynkach wznoszonych w okresie międzywojennym, a sporadycznie i wcześniej (ok. 1914 r.), ściany wykonane są z belek kantowanych, węglowanych na jaskółczy ogon bez osłatek.

Zupełnie wyjątkowo spotykamy w Rokitnie, a ściślej w Krakówce, domy o sumikowo-łątkowej konstrukcji ścian, gdzie poziome belki ścian wpuszczane są w otwory wypazowane w pionowych słupach, umieszczonych w narożach. Jednakże konstrukcja ta jest formą obcą, nie mającą źródła w miejscowej tradycji i występuje wyłącznie w domach zakupionych na innych terenach i przeniesionych do Rokitna³⁷. Pierwsze trzy domy z cegły postawiono we wsi w latach 1915—1918 i przez długi okres czasu (do ok. 1950 roku) stanowiły wyjątek. Domy z cegły ceramicznej i cementowej budowane są od roku 1950 do chwili obecnej.

Już podczas stawiania zrębu robiono w belkach ścian otwory na okna i drzwi, których ilość była z góry wiadoma i uzależniona od typu budynku. W większości zabytkowych obiektów okna umocowane są w tzw. ramach lub skrzynkach, czyli dwu węgarach połączonych z dwoma poziomymi belkami, ograniczającymi otwór okienny u dołu i u góry. Rama zaopatrzona jest w opaski z desek, zarówno po stronie zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Tak słupy okienne, jak i opaski łączone są na narożach na wpust. Szerokość opasek odpo-

³⁷ Dzisiejsi właściciele tych domów nie potrafili określić miejsca, gdzie dom został zakupiony.

wiada przekrojowi słupów i wynosi od 15 do 25 cm (zob. ryc. 11). Węgary posiadają z jednej strony wypazowany otwór, zwany *garą*, w którą wchodzi odpowiednio nacięte belki ścian.

Pojedyncze okno umocowane jest w jednej ramie, natomiast w przypadku okien podwójnych stosowano trzy rozwiązania konstrukcyjne:

- obydwa okna umieszczone są we wspólnej ramie, są to tzw. okna bliźniacze;
- każde z okien znajduje się w osobnej ramie i wówczas odległość między nimi wynosi od 30 do 50 cm;
- oba okna zamontowane są we wspólnej ramie, lecz przedzielone dodatkowym, pionowym słupem i ten rodzaj okien jest we wsi najpowszechniejszy (zob. ryc. 12).

W domach pochodzących z początków XIX w. okna umieszczone były w dwu węgarach, sięgających na wysokość otworu okiennego, czego przykładem mogą być okna w chałupie nr 88 w Podkaszczorze, budowanej ok. roku 1800 (zob. ryc. 10).

W okresie międzywojennym rozpowszechniła się łątkowa konstrukcja okien, które umieszczano w dwu pionowych słupach (łątkach), wpuszczonych dołem w przycieś, a górą w ostatnią belkę zrębu. Z łątkową konstrukcją okien spotykamy się nie tylko w domach XX-wiecznych, ale także w starszych, gdzie wymiany okien dokonywano na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat. Nie jest to jednak regułą, gdyż wielu gospodarzy, wymieniając czy nawet powiększając otwory okienne, stosuje konstrukcję tradycyjną.

Ryc. 10. Rokitno — Podkaszczor, nr 88. Budynek mieszkalno-inwentarski stawiany ok. 1800 roku

Okna mają kształt stojącego prostokąta, a wielkość ich jest obecnie dość zróżnicowana, co wynika z faktu częstej wymiany okien i ich powiększania. W I połowie XIX w. wielkość okna znajdującego się w ścianie licowej wynosiła ok. 70×50 cm, a okna usytuowanego w tylnej ścianie izby 40×40 cm. Dzisiaj w chałupach pochodzących z ubiegłego stulecia wielkość otworu okiennego w ścianie frontowej wynosi: wysokość — od 88 do 96 cm, szerokość — od 50 do 60 cm, a okna umieszczonego naprzeciw pierwszego: wysokość — od 65 do 80 cm, szerokość — od 51 do 56 cm.

Jeszcze w połowie minionego wieku okno składało się zazwyczaj z ośmiu szybek umocowanych w drewnianej ramie, wmontowanej na stałe w otwór okienny, co uniemożliwiała otwieranie okien. W latach siedemdziesiątych XIX w. rozpowszechniły się okna o dwu kwaterach, sześcioszybkowe, które zawieszano na zawiasach. Pozwalało to na otwieranie obu kwater. Współcześnie bardziej popularne są okna o czterech szybach, z których dwie są większe i mają kształt prostokątny, a dwie mniejsze kwadratowy. Według relacji informatorów okna te dają więcej światła.

Konstrukcja drzwi niewiele odbiega od konstrukcji okien. Drzwi umieszczone są w dwu pionowych, jednostronnie wypazowanych słupach, sięgających na wysokość otworu drzwiowego, tzw. węgarkach. Niekiedy jeden ze słupów jest o kilkanaście centymetrów wyższy. Górną część otworu drzwiowego ogranicza pozioma belka wpuszczona w słupy, tzw. nadproże. Dołem słupy wpuszczone są

Ryc. 11. Bliźniacze okna w dużej izbie

w przycieś (przy drzwiach zewnętrznych) albo też opierają się na ziemi czy legarze (przy drzwiach wewnętrznych).

Drzwi zaopatrzone są w progi, które przy drzwiach wewnętrznych wykonnane są z krótkich kantowanych belek, a przy drzwiach zewnętrznych rolę proggu spełnia przycieś. Słupy drzwiowe i nadproże zakryte są po stronie zewnętrznej opaskami z desek. W starszych domach drzwi prowadzące z zewnątrz do komory i drzwi z sieni na podwórze pozbawione są opasek. Badania wykazały, że opaski z desek, osłaniające słupy okienne i drzwiowe, zaczęto stosować w II połowie XIX w., poprzednio słupy pozostawiano nie zakryte (zob. ryc. 16).

Wielkość otworu drzwiowego wynosi obecnie: wysokość — od 1,50 m do 1,90 m, szerokość — od 78 do 95 cm. Najwyższe są zwykle drzwi wejściowe do sieni i izby, najniższe drzwi do komory.

Do ok. 1918 r. powszechnie wykonywano taflę drzwi z dwu szerokich lub trzech węższych desek, które przybijano — początkowo drewnianymi, osikowymi kołkami, a następnie gwoździami — do poziomych spąg znajdujących się po wewnętrznej stronie tafli. Pierwotnie deski tafli układane były na styk, a od lat pięćdziesiątych XIX w. łączone są na *feder*, czyli wpust i wypust, tzn. deska posiada wzdłuż, z boku wpust, który wchodzi szczelnie w odpowiednie wycięcie deski sąsiedniej. Ten rodzaj tafli drzwiowej zachował się do dziś w większości obiektów zabytkowych, zwłaszcza przy drzwiach wiodących z sieni na podwórze i drzwiach do komory. W domach zamożniejszych gospodarzy, budowanych pod koniec XIX w., tafla w drzwiach usytuowanych w ścianie licowej bywa obita wąskimi klepkami, które są rozmaicie układane. Najczęściej powierzchnia tafli podzielona jest symetrycznie na cztery części, a wzór z drewnianych klepek układa się w postaci wpisanych w siebie rombów. Niekiedy deseczki układane są ukośnie. Spotyka się też drzwi, w których klepki przybijane są do tafli kowalskimi gwoździami o dużych, wyklepanych główkach, co stanowi dodatkowy element dekoracyjny (zob. ryc. 14).

W okresie międzywojennym pojawiły się we wsi drzwi płycinowe, zwane *filunkowymi*, i te rozpowszechniły się szybko zarówno w budynkach nowych, jak i XIX-wiecznych. W tych ostatnich taflę płycinową zakładano głównie przy drzwiach w ścianie frontowej i drzwiach wiodących z sieni do izby. Drzwi płycinowe stworzyły pewne możliwości zdobnicze, co jednak rzadko było wykorzystywane przez miejscowych stolarzy. W nielicznych tylko domach znajdujemy na poszczególnych polach tafli motywy geometryczne wycięte w desce.

Najdawniejsze drzwi posiadały taflę zawieszoną na kołowrocie, tj. pionowym słupie, który zakończony był po obu stronach czopami, obracającymi się; dolny w zagłębieniu wykonanym w belce progowej, górny natomiast w otworze wyżłobionych w uchwycie przymocowanym do nadproża. Zachowały się takie drzwi w Szafrance w chałupie nr 8, budowanej w 1869 roku (zob. ryc. 17). W pozostałych obiektach taflę drzwiową zawieszono na żelaznych zawiasach pasowych³⁸. W starszych domach są to zawiasy kowalskie, ozdobione niekiedy rytem o prostych motywach geometrycznych. Zawiasy esowe spotyka się bardzo rzadko, i to wyłącznie przy drzwiach płycinowych. W nowszym budownictwie stosowane są powszechnie proste zawiasy typowe, produkcji fabrycznej.

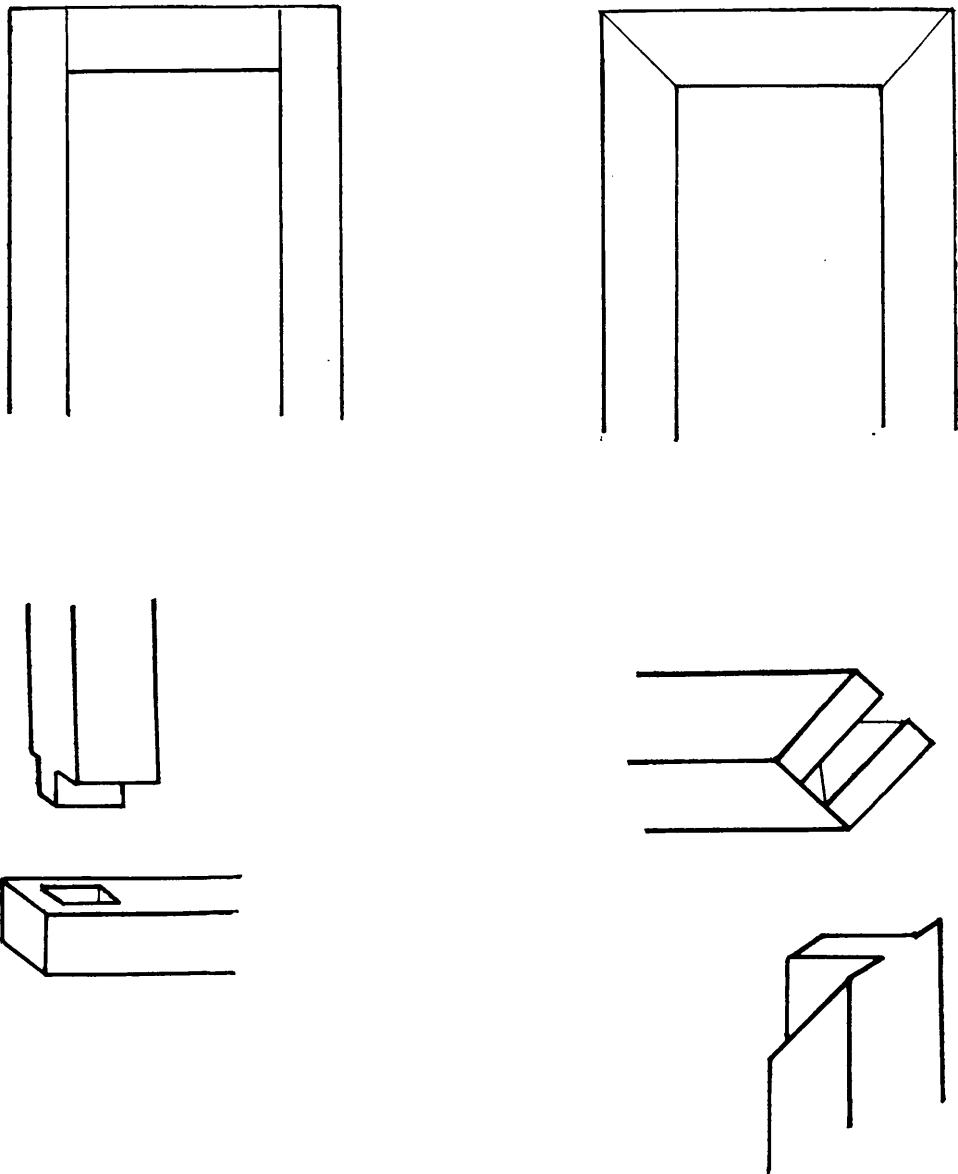
³⁸ *Protokół rewizji zabudowań...* W protokóle znajduje się opis chałup włościańskich, w których drzwi zawieszono na zawiasach żelaznych.

Ryc. 12. Rokitno — Krakówka, nr 7. Dom mieszkalno-inwentarski, budowany w 2 połowie XIX w.

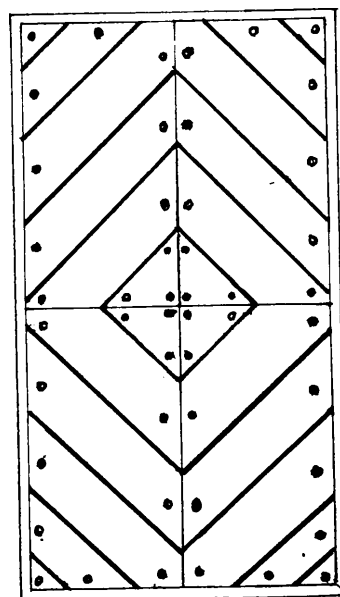
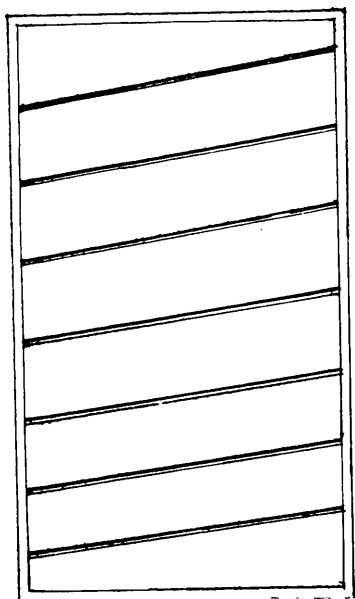
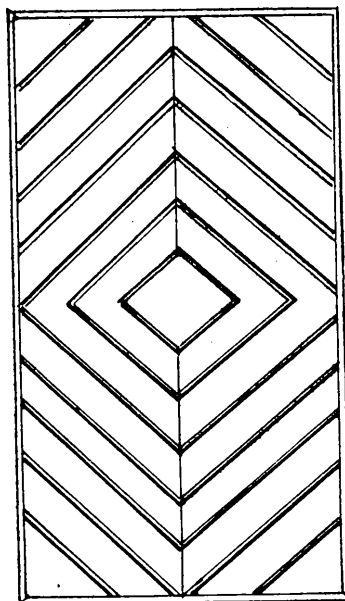
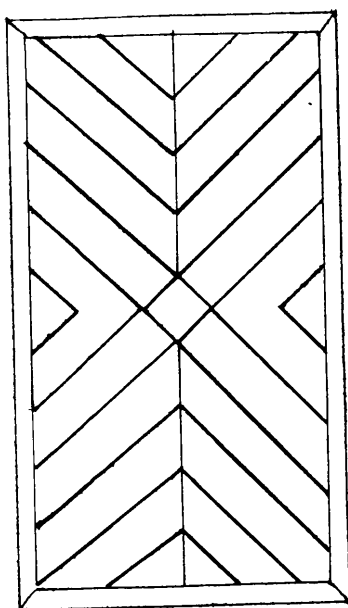
W zabytkowych chałupach drzwi posiadają zwykle żelazne zamki zapadkowe o klamkach palcowych. Według relacji starszych informatorów, jeszcze w latach 1870—1890 do zamykania drzwi służyła drewniana zasuwka i drewniany zamek, działający na zasadzie zamka zapadkowego, czego przykładem jest zamek w chałupie nr 128 w Zachojniu, budowanej w roku 1869 (zob. ryc. 18). W latach międzywojennych rozpowszechniły się zamki sprężynowe z kluczami do zamykania. Pozbawione zamków są drzwi do komory, które od strony wewnętrznej posiadają drewnianą lub metalową zasuwkę, a od zewnątrz zamyka się je na kłódkę umocowaną na wrzeciądzu.

We wszystkich interesujących nas obiektach występują stropy belkowe. Belki stropowe, zwane tu *stragarzami*, układane są równoległe do szerokości chałupy i wpuszczane w ostatnią belkę zrębu. Wypusty stragarzy wystają poza zręb i często bywają ozdobnie profilowane. Stragarzy jest kilka, zazwyczaj po trzy nad izbami, jeden nad sienią i jeden lub dwa nad komorą. Wykonywano je z grubych bali sosnowych o przekroju czworobocznym. W dużej izbie, a czasem i w małej, na środkowym stragarzu znajduje się wyryta data budowy domu oraz nazwiska fundatorów, a także tekst o następującym brzmieniu: „Błogosław Boże Domowi Temu Mieszkańcom jego a w Niem Stworzeniu Wszemu”. Ponadto na środku belki znajduje się jedna lub dwie rozety cyrkłowe.

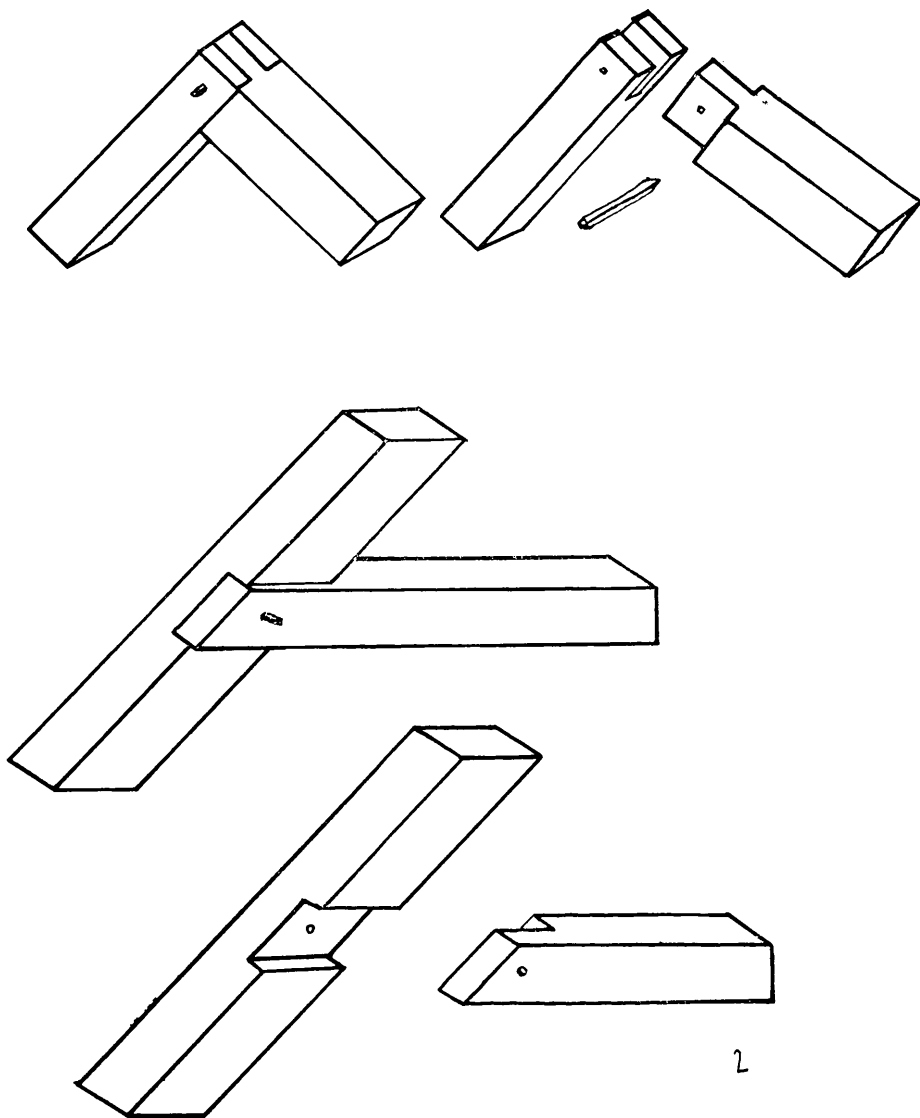

Ryc. 13. Sposoby łączenia słupów drzwiowych i okiennych

Powała nad izbą układana była z desek heblowanych o szerokości 20—40 cm, natomiast nad sienią i komorą z desek węższych, nie heblowanych, z gorszego jakościowo drewna. W większości domów deski w powale łączone są na feder i przymocowane do tragarzy kołkami drewnianymi. W kilku tylko chałupach zachowały się powały z desek układanych do czoła.

Ryc. 14. Rodzaje tafli klepkowanych spotykanych na drzwiach domów zabytkowych

Ryc. 15. Konstrukcja dachowa

1 — szczegół łączenia dwóch krokwi, 2 — szczegół łączenia krokwi z poprzeczną belką zwaną we wsi *bunc*

Mieszkańcy domów mieszkalno-gospodarczych w Szafrance pamiętają, że pierwotnie nie było w tych domach powały nad sienią. Obecna powała ułożona jest luźno, deski nie są przymocowane do tragarza, a założono je ok. 40 lat temu. W chałupie nr 88 w Podkaszczorze do dziś nie ma nad sienią powały. Natomiast wszyscy zgodnie stwierdzają, że w domach dwuizbowych powała nad sienią zawsze układana była podczas budowy domu.

Deski powały nie są malowane ani bielone, posiadają naturalny koloryt drewna o wiśniowo-brązowej barwie.

W budynkach pochodzących z początków XX w. deski powały przybijano do tragarzy od wewnątrz, zakrywając je, a ponadto powałę tynkowano i malowano.

Pierwotnie nie było w chałupach podłóg drewnianych, tylko gliniane klepisko, które — według słów starszych mieszkańców wsi — nazywano *tokiem* (obecnie powszechnie używa się terminu *ziemia*). We wszystkich budynkach pochodzących z XIX w. izba posiada podłogę z desek. Wyjątek stanowi chałupa nr 88 w Podkaszczorze, gdzie we wszystkich pomieszczeniach znajduje się *ziemia*. Do lat 1910—1920 podłogę z gliny można było spotkać częściej, zwłaszcza w domach mniej zamożnych gospodarzy. Natomiast bogatsi wstawiali drewnianą podłogę już podczas budowy domu, ale jedynie w izbach, pozostawiając ziemię w sieni i komorze. W wielu jeszcze budynkach zachował się ten stan rzeczy i nie tylko, że nie zakłada się w tych pomieszczeniach podłóg drewnianych, lecz zastępuje glinę cementem. Jest to sposób niewątpliwie lepszy i praktyczniejszy, ponieważ tak sień, jak i komora, są przeznaczone do użytku gospodarczego, drewniana podłoga ulega w nich szybkemu zniszczeniu.

Podłogę wykonywano z desek sosnowych, tzw. resztówki, tj. materiału pozostałego z budowy domu. Stąd podłoga jest zwykle ułożona z desek o różnej szerokości i długości. Deski układano na legarach, wykonanych z okrągłaków sosnowych lub świerkowych, obciosanych w górnej części. Początkowo przybijano deski do legarów kołkami drewnianymi, co jednak spotyka się dzisiaj wyjątkowo — np. w chałupie nr 128 (Zachojnie) podłoga w izbie wykonana jest z desek o szerokości 40 cm, przymocowanych do legarów kołkami. Wyraźnie przeważają podłogi z desek przybitych do legarów gwoździami. W izbie deski ułożone są równolegle do długości domu, natomiast w sieni i komorze albo wzdłuż, albo wszerz budynku. Zależało to od rodzaju desek, jakimi dysponował właściciel. W zabytkowych chałupach podłogi nie były i nie są ani pastowane, ani malowane, co jest zjawiskiem powszechnym w budynkach pochodzących z XX w.

Na interesującym nas terenie występują trzy rodzaje dachu, a mianowicie: czterospadowy, naczółkowy i dwuspadowy. W obiektach zabytkowych powszechną formą dachu jest dach czterospadowy o konstrukcji krokwiowo-płatwiowej. Krokwie wykonane są z okrągłaków o średnicy 20—23 cm, wspierają się na płatwi, do której przymocowane są drewnianymi kołkami. Ustawia się je parami, w odległości 1—1,5 m od siebie. Łączone są na nakładkę i wzmocnione poprzeczną belką, zwaną *buncem*. Płatew wykonana jest z belki kantowanej i spoczywa na wypustach stragarzy i ostatnich belkach ścian działowych. Jest ona wysunięta całkowicie poza pion zrębu. Szkielet dachu uzupełniają cienkie deseczki, przybite do zewnętrznej powierzchni krokwi, tzw. *łaty*, do których przymocowane jest pokrycie dachowe. Konstrukcja krokwiowo-płatwiowa występuje również przy dachach naczółkowych i dwuspadowych, które są formą młodszą od dachu czterospadowego. Dach naczółkowy pojawił się we wsi pod koniec XIX w., ale stosowano go wówczas jedynie w budowlach dworskich i plebańskich. W budownictwie chłopskim upowszechnił się dopiero

Ryc. 16. Rokitno — Kopaliny, nr 157. Drzwi wejściowe do komory w chałupie z 1805 roku

w okresie międzywojennym i spotyka się go wyłącznie w domach dwutraktowych (zob. ryc. 9). Dach dwuspadowy zastosowano we wsi na przełomie XIX i XX w. w budynkach gospodarczych, natomiast w mieszkalnych upowszechnił się ok. 1920—1925 r. Zarówno dachy naczółkowe, jak i dwuspadowe związane są z nowym typem budownictwa i z zasady nie występują w domach pochodzących z XIX w.

Tradycyjnym i od dawna stosowanym materiałem do krycia dachów była słoma. Dachy kryte gontem występowały rzadko, i to wyłącznie w budownictwie dworskim i plebańskim³⁹. Poszycie słomiane, zwane tu strzechą, układane było z małych snopków słomy żytniej, które wiązano powróslami w górnej części snopka, w kłosiu. Poszywając dach tak związanymi snopkami, uzyskiwano strzechę schodkową. W latach międzywojennych zaczęto stosować poszycie gładkie, układane ze snopków wiązanych w dolnej części, w knebiu. Jest to sposób bardziej ekonomiczny, wymagający zużycia mniejszej ilości słomy. Zazwyczaj jednak w budynkach mieszkalnych pozostawiono strzechę schodkową, stosując nowy sposób w budynkach gospodarczych. Grzbiet dachu, zwany kalenicą, układano także ze słomy, ale snopki były mniejsze i krót-

³⁹ *Protokół oddania plebanii we wsi Rokitnie Rządowym w posiadanie ks. A. Winczakiewiczowi, kanonikowi kieleckiemu, byłemu proboszczowi w Nawarżycach, przez ks. Karola Gistkowskiego kanonika dziekanatu pileckiego i Ludwika Dowber burmistrza miasta Pilicy, delegowanych przez Dozór Kościelny. 19—31 sierpnia 1848 r.*, Archiwum Kościoła Parafialnego w Rokitnie.

Ryc. 17. Rokitno — Szafranka, nr 8. Drzwi zawieszane na kołowrocie w domu budowanym w 1869 r.

sze. Kalenicę wzmocniano poziomymi deskami albo tzw. koziółkami, tj. pionowymi drążkami, skrzyżowanymi u góry. Dachy naczółkowe kryte są przeważnie papą lub blachą, choć zdarzają się i poszywane słomą. Dwuspadowe dachy domów mieszkalnych mają zazwyczaj pokrycie z dachówki lub eternitu, strzechą kryte są w wypadku budynków gospodarczych, pochodzących z XIX w.

W zależności od kształtu dachu i pokrycia dachowego pozostaje wysokość dachu. Dawne dachy były wysokie, a stosunek widocznej części zrębu do dachu wynosił przeważnie 1 : 2 czy nawet 1 : 2,5. W domach o dachach naczółkowych proporcjach jest 1 : 1, przy dachach zaś dwuspadowych 1 : 0,75.

Większość domów w Rokitnie to domy o dwu pomieszczeniach mieszkalnych, z których każde posiada analogiczne urządzenia ogniowe, a dym odprowadzany jest do wspólnego komina. Urządzenia ogniowe zajmują dość dużą przestrzeń izby, przytykają do ściany działowej z sienią i do tylnej ściany ze-

wewnętrznej izby. Przy drzwiach do sieni usytuowany jest trzon do gotowania w kształcie prostopadłościanu o wymiarach: długość — od 80 do 100 cm, szerokość — od 60 do 70 cm, wysokość — od 70 do 90 cm. Nad nim znajduje się lekki, nadwieszony *ocap* o kształcie piramidalnym, wykonany z pobielonych desek. *Ocap* służył do odprowadzania dymu wówczas, gdy palenie i gotowanie odbywało się na nalepie, co jednak nie pozostawiło śladu w miejscowej tradycji. Obecnie jego rola polega na odprowadzaniu pary powstającej podczas gotowania.

Bezpośrednio za trzonem kuchennym znajduje się piec chlebowy o podstawie prostokątnej, górą zasklepiony łukowato. Otwór do czeluści pieca umieszczony jest tuż nad blachą kuchenną i posiada metalowe drzwiczki. W minionym stuleciu otwór ten zakrywano deską przyciętą do kształtu otworu.

Integralną część pieca do gotowania stanowi trzon ogrzewczy, wysunięty znacznie na izbę (zob. ryc. 19). Ogrzewacz nie posiada własnego paleniska i pobiera ciepło z pieca kuchennego.

Można przypuszczać, że wcześniej trzon do gotowania znajdował się w innym niż obecnie miejscu i usytuowany był pod tylną ścianą zewnętrzną izby, obok okna. Tak umieszczony piec do gotowania pamiętają mieszkańcy kilku domów. W chałupie nr 65 w Starej Wsi znajdują się obecnie dwa paleniska — jedno przed piecem chlebowym oraz drugie pod małym oknem. O tego rodzaju piecach pisze K. Kwaśniewski w swojej pracy pt. *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym*, umiejscawiając je we wschodniej i południowej Polsce⁴⁰.

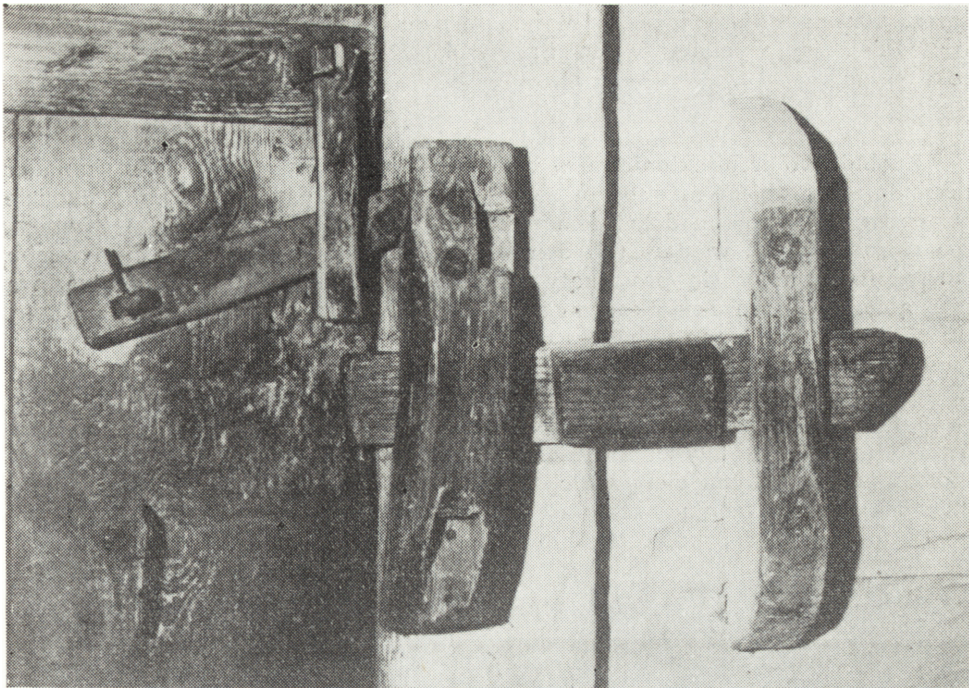
Całość urządzeń ogniowych znajdujących się w izbie określana jest przez mieszkańców Rokitna nazwą piec. Wyróżnia się z tego zespołu jedynie piec chlebowy oraz dwie wnęki usytuowane w ogrzewaczu: dolną zwaną *przypiecem* lub *podpiecem* i górną zwaną *cygankiem*. W pamięci starszych informatorów zachowała się nazwa *sabatek*. Jedni twierdzą, że określenie to odnosi się do niższej części trzonu ogrzewczego, znajdującej się przy ścianie, a drudzy mianem tym określają istniejący niegdyś osobny trzon do gotowania, o którym mowa powyżej.

Piece budowane były z kamienia i gliny, z wyjątkiem pieca chlebowego, który, jak pamiętają, zawsze wykonywano z cegły. Pod koniec ubiegłego stulecia zamożniejsi włościanie zaczęli budować piece z cegły, pozostawiając kamienno-glinianą jedynie dolną partię pieca. W latach 1935—1940 pojawiają się w domach zamożnych mieszkańców wsi piece kaflowe. Powszechniejsze stały się one dopiero w ostatnich latach. Pierwsze piece kaflowe nie różniły się kształtem od pieców kamienno-glinianych.

Przebudowa starych urządzeń ogniowych w chałupach z XIX w. nastąpiła w ostatnich trzydziestu latach. Najczęściej zmiany te obejmowały likwidację *ocapu* i zmniejszenie trzonu ogrzewalnego, a w nielicznych domach dokonywane były w szerszym zakresie, obejmując także likwidację pieca chlebowego, który zastępowano piekarnikiem usytuowanym w dolnej części trzonu do gotowania.

W budownictwie XX-wiecznym piece wykonywane są najczęściej z kafla

⁴⁰ K. Kwaśniewski *Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym*, Wrocław 1963, s. 24.

Ryc. 18. Rokitno — Zachojnie, nr 128. Drewniany zamek zapadkowy przy drzwiach wejściowych do sieni, w domu budowanym w 1869 roku

i różnią się od wyżej opisanych kształtem i rozmiarami. W kuchni znajduje się piec do gotowania, bez *ocapu* i bez trzonu ogrzewczego, w pokoju zaś niewielki piec ogrzewalny posiadający własne palenisko.

Dym wychodził specjalnym przewodem wyprowadzonym od wylotu *ocapu* na strych, gdzie łączył się z kominem. Przewód ten zwano *babą*. W domach dwuizbowych z każdej izby prowadził jeden taki przewód. Obecnie dym odprowadzany jest specjalnym kanałem, znajdującym się wewnątrz pieca, posiadającym połączenie z kominem w sieni lub na strychu.

Na terenie wsi spotykamy dwa rodzaje kominów: kolumnowy i arkadowy. Pierwszy występuje w domach jednoizbowych i jest formą starszą od komina arkadowego. Ten ostatni jest charakterystyczny dla domów o dwu pomieszczeniach mieszkalnych. Oba kominy zbudowane są po części z kamienia, po części z cegły. Zwykle z kamienia wznoszono dolną partię komina, znajdującą się w sieni, natomiast część górna od dawna wykonywana była z cegły⁴¹.

Komin kolumnowy zajmuje znaczną część sieni i przytyka do izby. Ma on kształt piramidalny, zwężający się ku górze. W sieni, w dolnej partii komina znajduje się wnęka, zwana *kuchnią*, która służy do wybierania sadzy (o wymiarach 120×80 cm). Komin arkadowy przylega do obu izb i przesklepiony jest łukowato nad sienią. *Kuchnia* do wymiatania sadzy znajduje się w każdej arkadzie, usytuowana w połowie wysokości sklepienia — bo tak określana jest

⁴¹ *Protokół oddania plebanii...*

część komina stojąca w sieni. W tym wypadku *kuchnia* jest mniejsza od poprzedniej, jej wymiary wynoszą: wysokość — ok. 70 cm, szerokość — ok. 50 cm.

Zdobnictwo architektoniczne w budownictwie Rokitna przedstawia się nader skromnie. W ubiegłym stuleciu zewnętrzne ściany domów bielono jednolicie wapnem z niewielkim dodatkiem niebieskiej farbki do prania, tzw. *lakmusu*, co stosowane jest w starszych domach do chwili obecnej. Od jasnego zrębu wyraźnie odcinały się prostokąty okien i drzwi, które malowano brązową farbą (zob. ryc. 20). Dodatkowym efektem dekoracyjnym były drzwi klepkowe, które spotyka się często zwłaszcza w Starej Wsi, Zachojniu i Kaszczorze. Z ozdób ciesielskich występowały jedynie ozdobnie profilowane wypusty stragarzy. Dekoracyjna była także schodkowana strzecha. W latach dwudziestych naszego wieku, kiedy upowszechniła się moda na szalowanie ścian deskami, wytworzyły się nowe możliwości zdobnicze. Ściany szalowano gładko pionowymi deskami, przedzielonymi pionowymi, wąskimi drążkami, ozdobnie wycinana była pozioma deska wieńcząca szalunek u góry. Niekiedy szalowane ściany domu malowano brązową, popielatą lub zieloną farbą. Z ciemnym w tym wy-

Ryc. 19. Rokitno — Podlas, nr 13. Piec w izbie

Ryc. 20. Rokitno — Stara Wieś, nr 39. Dom mieszkalny dwuizbowy, pochodzący z 1870 roku

padku zrębem kontrastują pomalowane na jasno ramy okienne i drzwi. Ponadto w domach szalowanych pojawiają się nadokienniki w kształcie trójkąta równoramiennego, wycinane w desce. Takie same ozdoby umieszczane są nad drzwiami. W okresie międzywojennym w nowych domach zaczęto budować ozdobne ganki o bogatym wystroju stolarskim (zob. ryc. 9). Swoistym elementem dekoracyjnym są małe, wyгородzone niskim płotkiem, barwnie malowanym, ogródki kwiatowe, które znajdują się niemal przed każdym domem na terenie Starej Wsi. W innych koloniach ogródki takie spotykane są bardzo rzadko.

Przechodząc do opisu wolno stojących budynków gospodarczych, zaczniemy od stodoł, które od dawna stanowiły odrębny budynek w zagrodzie. Przeważająca większość stodoł w Rokitnie wykonana jest z drewna. Dopiero w ostatnich latach zaczęto do ich budowy stosować cegłę oraz pustaki. Pośród stodoł drewnianych większość wzniesiona została w latach 1920—1950, a tylko kilkanaście pochodzi z końca XIX w. Starsze stodoły wykonane są z bali sosnowych rżniętych na połówki, o ścianach węglowanych na obłap. Posiadają dach czterospadowy o konstrukcji krokwiowo-płatwiowej i słomianym poszyciu. Stodoły pochodzące z XX w. budowane są albo z belek kantowanych, węglowanych na jaskółczy ogon, albo z desek w konstrukcji ramowej. Zarówno jedne, jak i drugie kryte są dachem dwuspadowym o konstrukcji krokwiowo-płatwiowej. Pod względem rozplanowania wnętrza wyróżniamy trzy rodzaje stodoł, wśród których formą najstarszą jest stodoła na planie zbliżonym do kwadratu, posiadająca tylko jeden wjazd w dłuższej ścianie budynku (zob. ryc. 21). Pośrodku znajduje się *boisko* czy *klepisko* — bo obie nazwy są używane — wykonane z ubi-

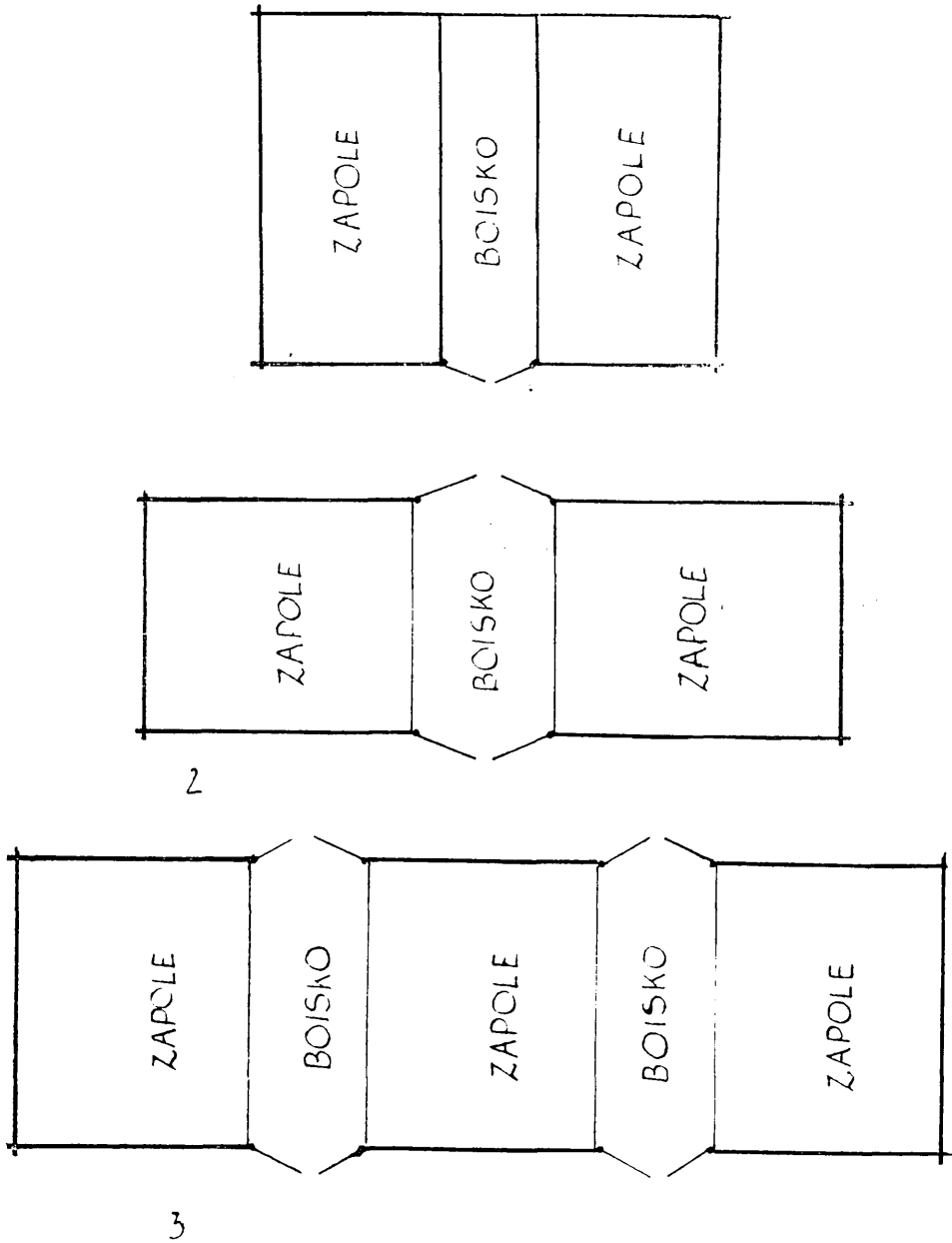

Ryc. 21. Rokitno — Kopaliny, nr 152. Stodoła na planie zbliżonym do kwadratu, budowana ok. 1870 roku

tej gliny. Po obu jego stronach usytuowane są *zapola*, zwane inaczej *zastro-niami*. Obecnie znajdują się na terenie wsi dwie takie stodoły, a były one dużo powszechniejsze w połowie XIX w., i to głównie w gospodarstwach średniozamożnych. Równoległe z tym typem stodoły występowała stodoła na planie prostokąta, posiadająca dwa *zapola* i jedno przejezdne *boisko*, tzn. *boisko* o dwu wjazdach usytuowanych naprzeciw siebie. Ten rodzaj stodoły w minionym stuleciu występował w gospodarstwach zamożniejszych, a począwszy od końca wieku XIX zaczęto takie stodoły stawiać w gospodarstwach średniozamożnych, likwidując dawne małe stodółki. Z kolei gospodarze posiadający całą *hubę*, a więc gospodarstwo w granicach 18—22 m., zaczęli budować stodoły na planie wydłużonego prostokąta o dwu przejezdnych *boiskach* i trzech *zapolach* (zob. ryc. 22).

Obecnie zasięg poszczególnych rodzajów stodół przedstawia się następująco: w Kopalinach, Podkaszczorze, Podlipiu i Szafrance występują głównie stodoły o dwu *zapolach*, a w Starej Wsi, Zachojniu i Kaszczorze dominują stodoły o trzech *zapolach*. Wspomnieć jeszcze należy o stodołach znajdujących się pod wspólnym dachem z budynkiem mieszkalno-inwentarskim. Są to stodoły o jednym, nieprzejezdnym *boisku* i jednym *zapolu*, które stawiali najbiedniejsi mieszkańcy wsi. Stodół tych zachowało się bardzo niewiele.

Wrota wiodące do stodoły wykonane są z desek przybitych do poziomych spąg. W starszych obiektach zawieszane są na kołowrocie, a w nowszych na żelaznych czopach lub zawiasach. Nad wrotami dach jest podwyższony w celu umożliwienia wjazdu wyladowanej furze.

Ryc. 22. Rodzaje stodół spotykanych w Rokitnie

We wszystkich zagrodach wolno stojący budynek inwentarski mieści pod wspólnym dachem oborę i stajnię. Do lat 1880—1890 obory budowane były powszechnie z drewna, ściany wykonywano z połówzn sosnowych węglowanych na obłap (zob. ryc. 23). Na przełomie XIX i XX w. w gospodarstwach zamożniejszych (Zachojnie, Stara Wieś, Podkaszczor, Kaszczor) budowano je z kamienia wapiennego. Jednakże w większości gospodarstw wznoszono drewniane budynki inwentarskie, stosując węglowanie ścian na jaskółczy ogon. Starsze obory pokryte są dachem czterospadowym, w nowszych (od przełomu XIX i XX w.) spotykamy dach dwuspadowy. Oba rodzaje dachu posiadają konstrukcję krokwiowo-płatwiową oraz słomiane poszycie. W latach 1950—1970 notuje się bardzo szybki rozwój hodowli i tym samym przebudowę budynków inwentarskich, które wznoszone są z cegły lub pustaków o dachach dwuspadowych krytych dachówką. Dzisiaj stanowią one ok. 70% ogółu zabudowań przeznaczonych dla inwentarza żywego. Budynek inwentarski zakładany był i jest nadal na planie wydłużonego prostokąta. Wielkość i ilość pomieszczeń zależała od ilości i rodzaju hodowanych zwierząt. W gospodarstwach zamożniejszych, gdzie chowano bydło, trzodę chlewną i konie, znajdowały się zwykle trzy osobne pomieszczenia. U mniej zamożnych wydzielano jedynie osobne pomieszczenie na oborę i stajnię, trzymając trzodę chlewną w chlewku, wydzielonym w obrębie obory. Biedniejsi, którzy nie posiadali konia, budowali oborę pod wspólnym dachem z częścią mieszkalną.

Ryc. 23. Rokitno — Stara Wieś, nr 67. Obora budowana w 1871 roku

Budynki inwentarskie wznoszone w ostatnich latach są większe i posiadają osobne pomieszczenia dla każdego z hodowanych rodzajów zwierząt.

Jak wspomniano, w Rokitnie występują piwnice wolno stojące, usytuowane w pobliżu stodoły lub podokołu, po jego stronie zewnętrznej. Są to piwnice w postaci jam ziemnych, wykopywanych na głębokość 2—2,5 m, na rzucie prostokąta o wymiarach: 1,4×3,5 m. Ściany wykonywano z kamienia na zaprawie glinianej lub wapiennej. W jednej z węższych ścian znajduje się wejście. Piwnice nakryte są dachami dwuspadowymi (zob. ryc. 24). W ostatnich latach zaczęto budować piwnice z cementu, a niekiedy umieszcza się piwnicę w podmurówce budynku mieszkalnego. Gospodarstwa małorolne nie posiadały i nie posiadają piwnic.

W zagrodach zamożnych i średniozamożnych gospodarzy występują podokola, które w XIX w. budowane były z drewna sosnowego, a pod względem konstrukcji ścian i dachu nie różniły się od domów mieszkalnych. Od strony podwórza podokole nie jest zabudowane, dach wspiera się na pionowych słupach wbitych w ziemię. Brama wjazdowa usytuowana jest w węższej ścianie jednego podokola i pośrodku ściany dłuższej drugiego podokola. Wrota skonstruowane są tak samo jak wrota do stodoły.

Ryc. 24. Rokitno — Kaszczor. Piwnica budowana ok. 1890 roku

Do czasów obecnych zachowało się niewiele podokoli budowanych tradycyjnie, większość z nich wykonana jest z materiałów niedrewnianych, część zaś z desek w konstrukcji ramowej. Budynki te są przeznaczone do przechowywania sprzętu gospodarskiego, narzędzi i maszyn rolniczych, w niektórych gospodarstwach w obrębie podokola znajduje się kurnik, chlewik czy drewnutnia.

Na zakończenie wspomnieć jeszcze należy o płotach, którymi grodzone są zagrody. Dzisiejsze płoty wykonane są z drewnianych sztachet, podstawę konstrukcyjną takiego płotu stanowią pionowe słupy wkopane w ziemię co kilka metrów, między którymi biegną dwie poziome żerdki. Do nich to przybija się wąskie, pionowe deski. Mieszkańcy wsi pamiętają, że pod koniec ubiegłego wieku ubożsi włościanie grodzili swoje zabudowania płotem plecionym z chrustu, który przeplatano między pionowymi kołkami. Zachował się fragment takiego płotu w Podlesiu.

Reasumując, można powiedzieć, że tradycyjne budownictwo Rokitna, typowe dla wsi położonych w południowo-zachodniej części województwa kieleckiego (por. ryc. 25), zachowało wiele cech archaicznych, rzadko już spotykanych w budownictwie kieleckiej wsi. Należy do nich sposób węglowania ścian na obłap z wystającymi poza zrąb ostatekami, krokwiowo-płatwiowa konstrukcja dachu oraz jego czterospadowy kształt. W wielu wsiach kieleckich nad budynkami XIX-wiecznymi spotykamy dachy dwuspadowe, które założono w ostatnich

Ryc. 25. Ołudza. Fragment wsi o starej zabudowie

Ryc. 26. Rokitno — Stara Wieś. Widok stodół wysuniętych poza obręb czworobocznej zagrody

latach, podczas gdy w Rokitnie dokonując wymiany konstrukcji dachowej pozostawiono tradycyjny kształt dachu. Równie archaiczna jest konstrukcja drzwi i okien, które umieszczone są w słupach (węgarach), sięgających na wysokość otworu, co spotyka się dziś bardzo rzadko, zwłaszcza w północnej części województwa. Cechy te stanowią o wartości zabytkowej budownictwa wsi. Nie wiele też jest wsi, gdzie budownictwo XIX-wieczne, zwłaszcza budownictwo mieszkalne, byłoby tak licznie reprezentowane.

Ponadto na przykładzie Rokitna możemy prześledzić zmiany, jakie zachodziły w budownictwie na przestrzeni XIX w. pod wpływem czynników administracyjnych, zmiany charakterystyczne również dla wsi sąsiednich — Ołudzy, Wólki Ołudzkiej, Grabca, Jeziorowic, a także dla szeregu innych wsi na terenie Królestwa Polskiego, które, podobnie jak Rokitno, w połowie XIX w. oddane zostały na własność donacyjną. Przepisy obowiązujące w dobrach donacyjnych, a dotyczące nowej organizacji wsi, odnosiły się również do budownictwa. Wpłynęły one w poważnym stopniu na zmiany w tradycyjnej architekturze ludowej, pozbawiając ją niejednokrotnie odrębnych, związanych z miejscową tradycją cech.

Oddanie Rokitna w majorat przyniosło szereg istotnych zmian. W związku z komasacją zmieniono kształt wsi z ulicówki na rzędówkę, powiększono znacznie areał przeznaczony pod zabudowę, czyniąc z niewielkiej zwartej wsi wieś podzieloną na kolonie znacznie od siebie oddległe (od 2 do 5 km). Zmiany dotyczyły także kształtu zagród. Pojawiły się wówczas zagrody w kształcie zwartej czworoboku, posiadające budynki zwane podokolami, których nie wymieniają źródła wcześniejsze, ze stodołą wysuniętą poza obręb okolu (zob.

ryc. 26). Okólniki, posiadające stodołę poza pozostałymi zabudowaniami, spotyka się i na innych terenach⁴². Maria Trawińska, autorka pracy pt. *Zagroda chłopska w Polsce na przełomie XIX i XX w.*, omawiając tego typu zagrody między innymi i z terenu kieleckiego, nie pisze nic na temat genezy tej zagrody na naszych terenach⁴³. Problem ten pozostaje nie wyjaśniony, ale na podstawie przeprowadzonych badań na terenie Rokitna i Ołudzy oraz badań archiwalnych można przypuszczać, że zagrody typu okołu są formą nową, występującą we wsi od połowy XIX w. i związane są z nowym urządzeniem wsi.

Podobnie ma się rzecz z budynkami mieszkalnymi, które w I połowie minionego stulecia posiadały jedną izbę i znajdującą się pod wspólnym z nią dachem oborę. Od roku 1850 w miejscu dawnej obory pojawiła się druga izba mieszkalna. W protokole nowego urzędnienia kolonialnego wsi wyraźnie jest powiedziane, że domy mają być stawiane według wzoru dostarczonego przez Sekcję Techniczną Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. To samo odnosiło się do urządzeń ogniowych⁴⁴. Ponadto właściciel majoratu obowiązany był do zapewnienia pomocy w stawianiu nowych budowli, wydając materiał i sprowadzając majstrów bez obciążenia kosztami włościan. Nie wszyscy włościanie z tej pomocy skorzystali i dlatego spotykamy dziś w Kaszczorze, Podkaszczorze i Kopalinach domy jednoizbowe, pochodzące z I połowy XIX w. Nie obowiązywał ten nakaz w stosunku do gospodarstw zagrodniczych, posiadających 2—5 m. ziemi, w których nie było konieczności budowania osobnych budynków mieszkalnych, inwentarskich i stodół. Dlatego też w tych właśnie koloniach — Szafranka, Podlas, Podlipie — zachowały się do dziś zagrody jedno- lub dwubudynkowe. Nie jest ich wiele. Wynika to jednak z przemian, jakie zaszły we wsi w ostatnich dwudziestu latach, przemian związanych z ogólnymi zmianami gospodarczymi i kulturowymi zachodzącymi na kieleckiej wsi.

Obecnie Rokitno pod względem budownictwa tworzy obraz bardzo różnorodny. Na terenie wsi zachowało się 85 obiektów XIX-wiecznego budownictwa, wśród których 54 należy uznać za obiekty zabytkowe. Największą część stanowią budynki mieszkalne — 50 (16,5% ogółu budynków mieszkalnych), w dużo mniejszym stopniu zachowały się stodoły — 20 (6,6%) oraz budynki inwentarskie — 15 (5%). Najmniejszy stopień zachowania obiektów tradycyjnego budownictwa notujemy na terenie Starej Wsi i Zachojnia, kolonii zamieszkiwanych przez gospodarzy zamożnych, posiadających przeciętnie 7—11 ha ziemi. Wielu z nich posiada gospodarstwa o powierzchni 16—20 ha. Nie pozostało to bez wpływu na charakter i rodzaj zabudowy. Wśród budynków mieszkalnych przeważają domy budowane w latach 1925—1950. Są one w większości drewniane o ścianach węglowanych na jaskółczy ogon, szalowane, posiadają dachy dwuspadowe lub naczółkowe, kryte dachówką albo blachą. Część z nich stanowią domy dwutraktowe, inne posiadają plany dostosowane do potrzeb indywidualnych, a we wszystkich występuje podział na pomieszczenie mieszkalno-gospodarcze, jakim jest kuchnia, i pomieszczenia mieszkalne, jakimi są pokoje. Dla kolonii tych do niedawna charakterystyczna była zagroda typu okołu, obecnie gospodarze rezygnują najczęściej z jednego podokołu. Budynki

⁴² M. Trawińska *Zagroda chłopska...*, s. 86/87; J. Czajkowski *Z badań nad budownictwem...*, s. 78.

⁴³ M. Trawińska *Zagroda chłopska...*, s. 87.

⁴⁴ *Lustracje radomskie. Operat urzędzenia...*

inwentarskie są w znakomitej większości wystawione z materiałów niedrewnianych, a stodoły pochodzą z lat 1930—1970.

Odrębny charakter posiada część Starej Wsi zwana Krakówką, gdzie znajdują się wyłącznie domy drewniane, nie posiadające jednak wartości zabytkowej. Wynika to z faktu, że mieszkańcy Krakówki kupowali stare domy, które przebudowywali przenosząc na swoje działki. Spotyka się tu budynki o ścianach węglowanych na obłap (zob. ryc. 12), jaskółczy ogon i domy o słupowej konstrukcji ścian. Niejednokrotnie obie konstrukcje występują w jednym obiekcie. Chałupy te pokryte są najczęściej dachami dwuspadowymi o poszyciu słomianym. Większość z nich jest w złym stanie technicznym.

Najmniej budynków drewnianych zachowało się w kolonii Podlas, zamieszkałej przez ludność małorolną, posiadającą gospodarstwa od 1 do 4 ha, choć jeszcze w latach międzywojennych można tu było spotkać wiele tradycyjnych zagród jedno- i dwubudynkowych. Dzisiaj znajduje się tylko jedna zagroda, w której stodoła, izba i obora mieszczą się pod wspólnym dachem (zob. ryc. 8). Większość budynków mieszkalnych i gospodarczych jest murowana, pochodzą one z lat 1950—1970. Przyczyny tak szybkiej przebudowy, jaka nastąpiła w ostatnich latach, należy dopatrywać się w fakcie, że większość mężczyzn pracuje zarobkowo na Śląsku i przeznaczają wszelkie oszczędności na budowę.

Najwięcej obiektów zabytkowego budownictwa mieszkalnego zachowało się w koloniach zamieszkiwanych przez ludność średnio zamożną, a więc w Kopalinach, Podlipiu i Podkaszczorze. Nie odnosi się to do budynków gospodarczych, które w większości pochodzą z lat 1950—1970. W okresie międzywojennym gospodarstwa średnio zamożne (3—6 ha) nie były w stanie wyprodukować nadwyżek, które można by było zainwestować w przebudowę starych budynków. Możliwości te zaistniały po wyzwoleniu i wówczas zaczęto w tych gospodarstwach stawiać nowe budowle. W pierwszej kolejności budowane są obiekty gospodarcze, a zwłaszcza obory i stajnie, co związane jest ze zmianą profilu gospodarki z rolniczej na rolniczo-hodowlaną, a u niektórych na hodowlano-rolniczą.

Janabette Piecunil

СТРОИТЕЛЬСТВО ДЕРЕВНИ РОКИТНО

В настоящей работе рассматривается строительство деревни Рокитно Влоцёвского повята, в которой сохранилось большое количество объектов народного строительства XIX века. Жилые и хозяйственные постройки деревни Рокитно типичны для сел, расположенных в юго-западной части Келецкой земли. Эта территория относится к ранее всего заселенным районам воеводства. Самые ранние сведения о деревне Рокитно относятся к 1257 году, когда она была передана королем Болеславом Стыдливым в собственность краковскому монастырю кларисок. Собственностью монастыря деревня оставалась вплоть до 1789 года. В годы 1790—1849 правительство сдавало ее в аренду нескольким арендаторам. В 1848 г. деревня была передана в собственность царскому военному генералу. Перемена владельца вызвала ряд изменений как в форме застройки, так и в самом строительстве. Вплоть до середины XIX в. Рокитно представляло собою деревню с плотной застройкой, сосредоточенной вдоль дороги Щекоцины—Олудза (см. карта № 1). После 1848 г. деревня была разделена на несколько колоний, находившихся на расстоянии 2—5 км друг от друга (см. карта 2 и 3). Подверглась изменениям также форма жилых домов и хозяйственных построек. До 1848 г. преобладали жилищно-хозяйственные дома по схеме: коровник-сени-жилое помещение-чулан. Во второй половине XIX в. стали строиться жилые дома, состоявшие из двух помещений; коровники строились отдельно. Типичная крестьянская усадьба состояла из жилого дома, постройки для инвентаря, сарая (овина) и погреба. После 1848 года у более зажиточных хозяев появились усадьбы по форме закрытого четырехугольника, именуемые „околами”. В состав такой усадьбы входили жилой дом, постройка для инвентаря и две хозяйственные постройки, называемые „подоколами” (см. табл. I, 1—2). Только в бедняцких хозяйствах сохранились прежние усадьбы из двух построек (см. табл. II).

В настоящее время в Рокитно имеется 56 объектов старинного народного строительства. В большинстве случаев — это жилые дома, сооруженные в годы 1800—1890. Эти дома построены из соснового дерева и имеют вечную конструкцию стен. Дома покрыты четырехскатными крышами с наслонными стропилами и прогонами. Крыши покрыты соломой. Печи и трубы сделаны из камня и глины. Только хлебная печь и верхняя часть трубы строились издавна из кирпича. Постройки для инвентаря и сараи тоже построены из дерева. Их конструкция соответствует конструкции жилых домов. Строительство деревни Рокитно представляет собой интерес, главным образом благодаря использованному в нем материалу, а также традиционным способам конструкции стен, дверей, окон, крыш, печей и труб.

ARCHITECTURE OF THE VILLAGE ROKITNO

The present work deals with the architecture of the village Rokitno in the Wlozczowa district, where several buildings typical of the nineteenth-century folk architecture have been preserved. Domestic and farm architecture of Rokitno may be considered as representative of other villages situated in the south-western part

of the Kielce region. The district under study was one of the early populated areas in the province. The earliest records concerning Rokitno date from 1257, when the village was transferred by King Bolesław the Chaste to the Poor Clare's convent in Cracow. The village remained the property of the convent up till 1789. In the years 1790—1847 it was put out to lease by the Government to several leaseholders. In 1848 it was transferred as a donation to a general of tsar's army. This had entailed a number of changes both in the building method and in the architecture itself. Up to the mid-nineteenth century, Rokitno had been a village of compact settlement that concentrated along the road Szczekociny—Ołudza (see Map 1). After 1848 the village was divided into several separate settlements, 2—5 km distant from one another (see Maps 2 and 3). The way of building dwelling-houses and farmsteads changed as well. Before 1848, buildings combining a dwelling with livestock quarters with a general lay-out byre-hall-room-bed chamber prevailed in the village. In the second half of the nineteenth century detached dwellings of two rooms were being built while byres were sited separately. A typical farmstead consisted of a farm-house, livestock building, barn and cellar. After 1848, well-off farmers began to build farms with principal buildings set around an open court and forming a closed quadrangle, called "okół". They consisted of a dwelling, livestock building and two farm buildings called "podokół" (see Table I, 1—2). Only poor farms retained the old two-building pattern. (see Table II).

At present there are in Rokitno 56 buildings representative of antique folk architecture, their majority being dwelling-houses built in the years 1800—1890. They are timbered constructions built of pine wood with hip roofs of raftered purlin type. The typical roofing material is thatch. The heating system — stove and chimney — is made of stone and clay. Only the oven and the upper part of the chimney were made traditionally of brick. Also livestock buildings and barns are built of timber, their construction corresponding to that of farm-houses. The value of the Rokitno architecture is chiefly determined by the materials used in building and the traditional way of constructing walls, doors and windows, roofs and the heating system.